

Олег Хома, Ренат Швець

ФІЛОСОФСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД ЯК ПРОЯВ ФІЛОСОФСЬКОЇ КУЛЬТУРИ¹

Ця публікація є продовженням статті Рената Швеця, виданої в 3 минулорічному числі *Sententiae* [Швець 2025]. Наша мета є подвійною: (I) дослідити один із неопублікованих філософських перекладів українською як прояв філософської культури відповідного часу; (II) унаочнити теоретичні висновки щодо важливості опису історико-філософських джерел як явищ філософської культури [ibid.: 160]. Критичний текст перекладу приписуваної Гельвеційеві праці «Le vrai sens du système de la nature» і фотокопії відповідного рукопису² (далі – Рукопис³) є нашими базовими дослідницькими матеріалами. Аналіз зазначеного перекладу на основі цих матеріалів дозволить досягнути мети (I), а інтерпретація отриманих аналітичних висновків призведе до здійснення мети (II).

Але перед тим ми маємо обґрунтувати методологію аналізу історико-філософського джерела (у даному випадку – рукопису редактованого перекладу) як прояву філософської культури. Для цього потрібно сформулювати поняття останньої, а також відповідні йому параметри аналізу.

© О. Хома, Р. Швець, 2026

¹ Розвідка, результатом якої є ця публікація, здійснена в межах дослідницької програми «Українська філософія XX століття в документах і текстах» (напрямок «Історія українського філософського перекладу») науково-архівного центру *Archivum Sententiarum* за підтримки Спільноти журналу *Sententiae*. – Розділи 1 і 2 цієї статті написано Олегом Хомою. Автором Розділу 3 і упорядником критичного видання рукопису (Додаток 1) є Ренат Швець.

² Див. нижче відповідно Додаток 1 і Додаток 2. – Нагадаємо, що український перекладач цього тексту невідомий. Первинне редагування перекладу здійснював Майк Йогансен, а вторинне (зокрема й виправлень Йогансена) – Андрій Річицький (псевдонім Анатолія Пісоцького, марксистського літературознавця і журналіста), що працювали в структурі Державного видавництва України (зокрема й на керівних посадах), яке планувало видати переклад.

³ Слід узяти до уваги, що текст перекладу з французької має свою власну нумерацію аркушів (№№ 1/2-68), окрему від нумерації титульних сторінок архівної справи, аркуша-обкладинки з двома титульними сторінками та аркушів перекладеного вступу Семена Семковського до російськомовного видання [див.: Швець 2025: 164]. Тож у цій статті Рукописом називається лише рукопис перекладу, без урахування інших матеріалів архівної справи [ДБОУ 2025].

1. Філософський переклад і філософська культура

1.1. Історія філософії як дисципліна: історично контекстуалізоване філософування

Р. Швець уже наводив підстави пріоритетності філософських перекладів як об'єктів історико-філософського дослідження⁴. Оскільки ці підстави істотно спираються на поняття філософської культури, слід чітко зафіксувати той сенс, який ми в нього вкладаємо.

Передовсім слід викласти наше розуміння історії філософії як дослідницької дисципліни. Останню, з нашої точки зору, слід розглядати як *історично контекстуалізоване філософування*. Розгорнутий виклад цієї тези можна буде знайти в статті Олега Хоми, яка восени 2026 року вийде друком у складі колективної монографії «Усна історія філософії: окреслення контурів». Принагідно ж до нашого предмета слід зазначити, що ця теза увиразнює принципово філософську природу історико-філософського знання. Історія філософії як дисципліна (рідше її ще називають історіографією філософії) належить царині філософії: вона не є ані історією, ані тим більш історіографією у звичному сенсі цих слів.

Після революції, здійсненої свого часу школою «Анналів», історія вже не є лише подією історією. Це соціальна наука, що досліджує минуле як комплекс взаємопов'язаних системних процесів, у межах яких події є лише зовнішнім ефектом. Звісно, подієвий бік історичного знання не припинив бути дослідницьким предметом (а в публічному вимірі й досі домінує, якщо зважати на назви книг на полицях історичних секцій великих книгарень). Але сучасний історик реконструює події, застосовуючи свій *спектр* каузальностей. Певна річ, «свій спектр каузальностей» знаходимо навіть у Гомера: події Троянської війни пояснюються не лише людськими вчинками, що безпосередньо їх спричинили, але й закулісними діями богів, які незримо впливають на людей. А на ще глибшому рівні – невмолимості долі, для якої і боги – лише знаряддя. Утім, спектр каузальностей сучасного історика є принаймні зовні значно раціональнішим, відображаючи сучасні уявлення про суспільне життя як комплекс соціальних, економічних, психологічних, культурних тощо процесів, чия динаміка в часі й постає, власне, як історія. Сучасні історики люблять статистичні моделі значно більше, ніж історичистські схеми. Вони можуть вивчати, наприклад, класову боротьбу в тому чи тому суспільстві в той чи той період. Але їхні тлумачення виходять із внутрішньої динаміки і взаємодії досліджуваних процесів і в жодному разі не зводяться до «історичних законів», на кшталт «зміни суспільно-економічних формацій». Остання для більшості з них мало чим відрізняється від Гомерової мойри.

Отже, спектр каузальностей сучасного історика виявляється доволі позитивістським, а «ремесло» цього історика глобально тяжіє до дедалі ширшого застосування математичних моделей, алгоритмізованого аналізу даних, застосування штучного інтелекту, генетичного аналізу тощо⁵. У зазначеному спектрі має місце цілком вира-

⁴ Ішлося про те, що вони «наочно виражають процес взаємодії між різними (національними, мовними, локальними) філософськими традиціями; становлення філософської термінології в певний період часу; стан справ у конкретній галузі філософського знання; загальний рівень філософської культури (з огляду на кількість перекладів, принципи видання, наявність критичної інфраструктури тощо)» [ibid.: 159].

⁵ Щоб зробити такий висновок, достатньо звернути увагу на сучасні дослідження, скажімо, історії поширення індоєвропейських мов [див., напр.: Heggarty 2023; Norling 2025].

зна градація причин⁶, а предмет дослідження завжди постає як зовнішній для історика. Останній (якщо він не ідеолог), має розглядати свій предмет з деякої «об'єктивної» позиції. Його методологію спрямовано, зокрема, на обґрунтування цієї об'єктивності.

Натомість фаховий історик філософії не може не розуміти безперспективності такого об'єктивізму для своєї царини. Аналізуючи минуле філософського мислення, він не може дистанціюватися від свого предмета, оскільки не виходить за межі філософування. Навіть «простий» опис аналізованого історико-філософського феномена вже передбачає власну філософську позицію. Історик філософії не може не філософувати у своїй роботі: його уявна «метапозиція» завжди буде деяким філософським конструктом⁷, від якого неможливо абстрагуватись. Тому історія філософії як дисципліна за суттю є деяким різновидом філософування. Особливість його – в істотній увазі до історичної контекстуалізації. Наприклад, можна піддати аргументованому сумніву чиюсь філософську тезу й висунути альтернативну їй. У такому разі ми філософуватимемо. Але якщо ми візьмемо до уваги, наскільки наш сумнів відрізняється від практикованого Агріппою чи залежить від ступеня свободи слова в Пруссії часів Канта, ми вдамося до істотної історичної контекстуалізації свого сумніву. Якщо ж історично контекстуалізується сам предмет нашого філософування, ми виявимося радше за все істориками філософії з властивою їм рефлексією.

1.2. Безмежність можливих контекстуалізацій і розподіл праці

Тут доречно пояснити важливу обставину. Існує поширений стереотип щодо історика філософії як свого роду архівіста: на відміну від філософа, він обмежується самим лише колекціонуванням філософських опіній. Тобто постає таким собі вічним Діогеном Лаерцієм, живою бібліотекою, що складає папіруси і пергаменти, але сама не продукує нічого, окрім каталогів. Причиною такого стереотипу, на нашу думку, є надзвичайна розгалуженість історико-філософської царини. Останню можна уподібнити будь-якому різноетапному технологічному процесові. Скажімо, цукровий завод на різних етапах виготовляє з цукрових буряків буряковий жом, мелясу чи вапняковий мул. Усі ці речовини є самостійно корисними, проте цукровий завод створено для вироблення цукру, а не меляси. Історико-філософське дослідження теж передбачає цілу низку додаткових дослідницьких активностей, продукти яких відрізняються від історико-філософського тлумачення, як меляса від цукру.

Інакше й бути не може, зважаючи на незліченність можливих історичних контекстуалізацій філософування. Ми можемо контекстуалізувати той чи той його історичний феномен, наприклад, беручи до уваги біографію мислителя, політичний режим, за якого він жив, особливості його рукописів (наприклад, різні типи водяних знаків на аркушах паперу), склад його бібліотеки, місце філософів у соціальній ієрархії

⁶ Схоласти б сказали: здійснювальних (efficientes) – найближчих і віддалених (proximae і remotae), але в жодному разі не тотальних (totales) і тим більше не цільових (finales).

⁷ При цьому не варто вважати, що це філософування неодмінно зводиться до якоїсь із «великих парадигм», популярних у той чи той час. Філософування історика філософії може спиратися на доволі оригінальну основу, часто незвідну до позицій, які дехто визнає «провідними». Наприклад, сьогодні його текстоцентризм не обов'язково матиме постструктуралістську основу, а його «раціоналізм» не обов'язково стосуватиметься протистояння аналітичної і «континентальної» філософії. Формування власної позиції історика філософії – не така вже й очевидна річ. Радше це привід для ще одного історико-філософського дослідження.

певної епохи тощо. Зазвичай такі контекстуалізації відбуваються за кількома напрямками, але вичерпати все їхнє поле не може жоден з істориків філософії (та й усі вони разом теж – і ті, що жили раніше, і ті, що належать до цього цеху нині, і ті, що постануть у майбутньому).

Треба розуміти й те, що кожна додаткова контекстуалізація вимагає від історика філософії додаткової компетентності. Тож він мав би бути універсальним генієм, щоби опанувати достатньо велику їх кількість. І якщо Лодовіко Аріосто лише для того, щоб ставити свої п'єси, особисто навчав акторів, створював новаторські декорації і сценічні машини та навіть збудував перший у Європі театр у критому приміщенні, сучасний історик філософії сповна користується плодами розподілу праці. Матеріал для контекстуалізації він часто знаходить уже готовим. І виготовлення цього матеріалу може відбуватись у найрізноманітніший спосіб.

Згадаймо, наприклад, що перші видавці творів Григорія Сковороди у XVIII–XIX ст. не були істориками філософії, проте їхній внесок в історію філософії не можна недооцінювати. Шарль Адан і Поль Танері, упорядники канонічного видання творів Декарта, теж не були власне істориками філософії. Однак і протягом XX століття, і нині серйозні філософські інтерпретації Декарта принаймні співвідносяться з їхнім виданням. Згадаймо й ситуацію другої половини 1960-х рр., коли Інститут філософії АН УРСР ініціював переклад і видання рукописів могилянських курсів. Про неї свого часу писав Микола Симчич: «Було замовлено копії близько 30 рукописних курсів і розпочато переклад майже десяти з них. Але гостро відчувалась нестача фахівців. Тогочасні випускники філософського факультету не знали латини, а всі могилянські філософські курси написані саме латиною. Тому ставку було зроблено на класичних філологів. До теми залучили майже десяток молодих випускників факультету класичної філології Львівського університету (на той час це був єдиний в Україні ВНЗ, що випускав філологів-класичників)» [Симчич 2012: 152].

Звісно, ці філологи-класичники не мали філософської освіти. Марія Кашуба, одна з найяскравіших представниць тієї групи випускників, чітко описує ситуацію вступних іспитів до аспірантури: «Я ж філософії не знала, тому одразу попередила: у разі, якщо в мене буде конкурент, а ще й випускник філософського факультету Київського університету, то навіть не ганьбитимусь, адже мене запрошували не як філософа, а як латиніста. ... усі відповідали російською, я – українською, потім Євдокименко сказав: “Никто не понимал, что ты там говорила, но ты строчила, как из пулемёта”. Так я потрапила в аспірантуру» [Кашуба 2017: 157]. У часи ж навчання на філологічному філософія її не цікавила: «Яка могла бути зацікавленість? Ви ж знаєте, тоді була винятково марксистсько-ленінська філософія. Викладання за тих часів не могло викликати інтерес у студентів» [ibid.: 156].

Згадані філологи-класичники вивчали ази філософії *паралельно* із написанням своїх кандидатських дисертацій за спеціальністю «історія філософії». Чи можна їх вважати істориками філософії? У той самий час, до речі, вони опановували й палеографію та текстологію, адже одна річ – розуміти друкований латинський текст і зовсім інша – розшифровувати реальний історичний рукопис XVII чи XVIII ст.⁸. Але

⁸ Тут варто звернутися до вже згаданих спогадів М. Кашуби: «Перші дні було дуже сутужно, бо я одну сторінку читала чотири години, не все читалося. Але я вийшла-таки на захист вчасно. Першою зробила дисертацію, бо сиділа день у день, приходила у відділ рукописів, як на роботу: о дев'ятій відкривається – я вже під дверима, о шостій зачинається – я виходжу разом із працівниками. Це тривало десять місяців. Жодної іншої літератури я вже читати не могла, хоч і пробувала

переклади могилянських курсів робили не тільки вчорашні випускники з дипломом філолога-класичника. М. Симчич повідомляє, що до справи могилянських перекладів було залучено не лише випускників-класичників, але про це йтиметься нижче.

Як показують приклади вище, корисну для історії філософії справу можуть робити навіть люди, що не мають філософської освіти. У дисциплінарному цілому історії філософії є великі ніші, в яких здійснюється філологічна, лінгвістична, палеографічна, історична й інша фахова робота. Але навіть здійснюючись у рамках дослідницьких філософських інституцій, ця робота *сама по собі* не стає історико-філософською. Це робота умовного «латиніста», а не філософа. Вона може стати історико-філософською лише тоді, коли перетвориться на елемент історично контекстуалізованої філософської інтерпретації. А до того можна говорити лише про суто номінальну «історію філософії». Або, точніше, царину *потенційно* історико-філософського знання. Їй можуть прислужитися філологи чи історики, не припиняючи бути філологами чи істориками⁹. Ідеться про надзвичайно цінний напівфабрикат, який, утім, сам по собі в жодному разі не може вважатися кінцевим продуктом.

Слід також зважати на те, що в різні епохи історико-філософське знання набувало різних форм. Звісно, типи аналізу філософських учень минулого, які ми зустрічаємо, наприклад, у працях Арістотеля чи Секста Емпірика, не лише відрізняються один від одного. Вони ще й істотно відмінні від сучасних уявлень про історію філософії, яка набула статусу самостійної дисципліни лише в XVII ст.. Але одна річ – самостійний дисциплінарний статус історії філософії, інша – історична контекстуалізація філософування, що в різних формах є майже так само давньою, як і філософія. Не забуваймо, що контекстуалізація філософування може бути не лише історичною. Навіть позбавлене історичного виміру філософування може бути контекстуалізоване предметно (відрізняючи метафізика від, наприклад, феноменолога чи філософа науки), методологічно (детермініста – від методологічного анархіста), ідеологічно (прогресиста – від консерватора) тощо. Звісно, ті чи ті провідні контекстуалізації зазвичай постають як синтетичне ціле, в якому може бути присутнім також

після шостої йти до читального залу, брала якісь книги, та не могла: голова не сприймала, очі не бачили, втома переважувала. Зате я навчилася дуже добре читати по-латині. Може, я й недосконало передавала філософську термінологію, але таки переклала цей курс за десять місяців» [Кашуба 2017: 160]. Отже, ідеться про досвід філологів, яким довелося набувати навичок філософської інтерпретації текстів фактично *після* того, як ними були здійснені перші переклади деяких текстів (як можна перекладати філософський текст, не дуже розуміючи його – інше питання). Це зайвий раз доводить: щоб на практиці видавати і навіть перекладати філософські тексти, не обов'язково бути (фаховим) філософом.

⁹ До речі, знання, позначені потенційною історико-філософською значущістю, можуть продукувати не лише гуманітарії. Наприклад, без психологів і психіатрів нам не розібратись у тому, чи був Спіноза аутистом. Без фахових лікарів ми навряд чи зможемо визначити, чи свідчать Декартові симптоми останніх днів життя про отруєння миш'яком. Без астрономів ми б не дізналися, що сонячне затемнення під час битви на річці Галіс, яке нібито передбачив Фалес, відбулося 28 травня 585 року до н. е. (повна фаза, що тривала більше трьох хвилин, розпочалася приблизно о 16:15) – а багато хто вважає цей день символічною датою народження західної філософії і науки! Без фізиків, а також фахівців з машинного зору і штучного інтелекту не вдалось би створити технологію віртуального розгортання, що дозволила, зокрема, прочитати спресовані геркуланумські папіруси з невідомими раніше текстами епікурейців і стоїків. Цю низку прикладів можна продовжувати нескінченно, але сенс зрозумілий вже зараз: фахівець з машинного зору, що допоміг розшифрувати текст Філодема з Гадари, не стає істориком філософії так само, як і філолог, що створив критичне видання твору Декарта. Утім, обое, не перетворюючись жодним чином на істориків філософії, потенційно зробили вкрай вагомий внесок в історію філософії.

історичний вимір. Ціннісні ж координати в межах цього цілого задаються тим, що ми називаємо філософською культурою.

1.3. Філософська культура

У цій статті під філософською культурою ми розуміємо наявні в суспільстві моделі філософування й відповідну їм інфраструктуру (навчальну, дослідницьку, публічну). У цьому сенсі філософська культура постає як конгломерат сталих практик, що ними визначаються процеси виробництва, рецепції, критики і збереження філософських знань. Тут недоречно оглядати неозору літературу (від Георга Зімеля до П'єра Бурд'є, Рендала Колінза, Луї Пенто та інш.). Адже поняття «філософська культура» є у фаховому слововжитку не новим¹⁰, доволі поширеним і, на нашу думку, цілком органічним. Філософська культура тут розуміється як усталені практики (тобто в сенсі соціології філософії), а не як трансцендентальні умови можливості філософування. Вона може розглядатись у прив'язці до соціуму / цивілізації (до (політико-)географічного чи етнічного маркера) й епохи, але зазвичай містить обидва ці параметри. Тобто вона може поставати як «Східна», «італійська», «континентальна» чи як «антична», «епохи Просвітництва», «XIX століття», але також і як «французька Класичної доби» чи «українська 1920-х років». У цій статті «філософська культура» конкретизована саме в останньому з наведених значень.

Варто також зауважити, що основними складовими філософської культури є:

(1) практики філософування (критерії актуальності предметів філософування, дослідницькі методології, текстові й усні жанри, прийняті типи аргументації, критики, мовно-термінологічні ресурси тощо);

(2) практики комунікації (правила рецензування і редагування, моделі дискусій, етоси, критерії значущості досягнень і способи визнання, практики меморіалізації тощо);

(3) інституції (від дослідницьких і навчальних до видавничств, журналів і решти способів поширення ідей у фаховому середовищі, фондів підтримки досліджень тощо) і неформальні альтернативи щодо них (незалежні філософи, неформальні спільноти та протоінституції);

(4) інформаційна база філософування (сукупність філософських і нефілософських текстів і решти джерел, які прийнято залучати в процес філософування; способи збереження здобутих знань; інфраструктура з розширення цієї бази);

(5) практики фахової ініціації (моделі наукового керівництва (наставництва), система кваліфікаційних робіт тощо);

(6) практики публічного філософування (осередки з популяризації філософії, публічні дебати, медіаресурси, громадські ініціативи з підтримки й розвитку філософії тощо).

Будь-який феномен філософування, постаючи тут і тепер, може бути представлений як частина відповідної філософської культури й закріплений за одним чи кількома зі щойно перелічених її рівнів. Коли ж ми говоримо про галузі філософування («метафізика», теорія пізнання», «історія філософії» тощо), то кожна з них (як предметний різновид філософської культури, специфічно контекстуалізований тип філософування) неодмінно має включати в себе їх усі.

¹⁰ Огляд становлення цього поняття в українських історико-філософських студіях див., наприклад, у [Йосипенко 2012].

Також важливо зазначити, що майже всі з цих рівнів уможлиблюють розуміння «культури» як «розвиненої» чи «примітивної» – маємо на увазі складники (2)–(6). Наприклад, коли йдеться про складник (2), ми можемо говорити про розвинені чи рудиментарні практики меморіалізації видатних філософів. Або, принагідно до складника (4), – про легко порівнювану довжину переліків книг, доступних для філософування тією чи тією мовою. Бо кожен прояв філософської культури в рамках складників (2)–(6) одночасно може слугувати й *локальним індикатором* її рівня. Аналізуючи роботу видавництва, ми можемо легко визначити кількість одруків у виданих текстах чи якість поліграфії; вивчаючи коло джерел, на які спирався автор, не важко з'ясувати кількість винайдених ним «велосипедів» (якщо, певна річ, нам відоме ширше коло дотичних джерел) тощо. Тому практично кожен елемент філософського дослідження може вказувати на рівень філософської культури *в якомусь локальному аспекті*. І, звісно ж, сукупність таких локальних вказівок може стати основою для деякого індуктивного узагальнення.

Однак філософські культури як інтегральне ціле якщо й можуть порівнюватись у термінах «вище / нижче», то вкрай рідко: коли ці культури є надзвичайно подібними. Але складник (1) завжди гранично проблематизуватиме таку подібність, даючи підстави говорити радше про несумірність і різноманіття¹¹.

Певна річ, філософські переклади як явище належать переважно складникові (4), хоча певним чином мають стосунок і до решти перелічених складників. І не менш логічним буде висновок, що будь-які дослідження з історії філософії (від історії окремих учень, до, скажімо, історії великих дискусій, філософських течій тощо) може в межах аналізу будь-якого зі складників (1)–(6) включати дослідження філософських перекладів.

1.4. Аналіз філософських перекладів як інструмент історико-філософського дослідження

Треба зазначити, що в Україні автори історико-філософських досліджень конкретно визначеної тематичної спрямованості не надто часто звертаються до аналізу перекладів, доступних тим або тим мислителям або спільнотам. Якщо самі по собі приклади аналізу наявних перекладів (теж не досить численні, правду кажучи) принаймні не є поодинокими¹², то аналіз перекладів, якими послуговувалися філософ, школа, спільнота, епоха тощо, можна перелічити на пальцях однієї руки¹³.

¹¹ Тут достатньо розглянути аргументи Барбари Касен проти позиції Гайдегера, «для якої існує одна “Філософська Мова”, тобто мова, якою з найбільшою достовірністю можна говорити безпосередньо про буття, яка посідає домінуючу позицію в цій історії західної філософії, такої континентальної. Мартин Гайдеггер вважає, що західна філософська думка народилася не так у Греції, як в грецькій мові, і що тільки німецька мова піднімається до рівня грецької у ієрархії мов філософії...» [Касен 2009: 14–15]. Натомість Касен, спираючись на Гумбольдта і Шляєрмахера, стверджує, що «кожна мова є світобаченням, яке ловить інший світ у свої тенета, відтворює його, при цьому спільний світ є не так відправною точкою, як регулятивним принципом» [ibid.: 15]. Низка світобачень, кожне з яких здатне вловити світ, відмінний від інших подібних «суловів», навряд чи в цьому відношенні надають спільний ґрунт для порівняння.

¹² Ми можемо говорити як про цільові рецензії на конкретний переклад [див., напр.: Івашенко 2024], так і про принагідний аналіз перекладів у дослідженнях, що мають іншу історико-філософську мету.

¹³ Тут хотілось би відзначити розвідку Миколи Федя, який предметно аналізує вплив недостовірних (або недостовірно атрибутованих) перекладів на філософування цілих поколінь дослідників [Федя 2023: 35–37].

Однак було б цілком логічним розглядати такі переклади як один із різновидів джерел. Вони можуть відігравати подвійну роль, відзначену в попередньому параграфі – і давати підстави для розвитку конкретного дослідження, і вказувати на рівень філософської культури в тому чи тому локальному аспекті. Наприклад, при аналізі творчості Володимира Шинкарука вкрай рідко вдаються до аналізу перекладів, на які він спирався. Сумлінні дослідники про них, певна річ, згадують¹⁴. Але аналіз текстів Шинкарука істотно виграв би від ретельного вивчення доступних йому філософських перекладів, наведених ним цитат, ступеня їхньої адекватності оригіналові, нормативного впливу інтерпретативної стратегії перекладача на власні тези Шинкарука тощо. Такого типу розвідок ми поки що не зустрічали.

Утім, пропоноване тут дослідження стосується не стільки впливу перекладу на конкретне вчення чи епоху, скільки ролі перекладу як локального індикатора філософської культури, а саме – філософської культури, що мала місце в УСРР середини 1920-х рр.. Коли маємо справу з рукописом неопублікованого перекладу, позначеного слідами редагування, він може нам дати чимало контекстуальної інформації. Передовсім, звісно, ми можемо оцінити:

- (а) якість самого перекладу;
- (б) слушність рішень, запропонованих редакторами.

Але цим справа не обмежується. Бо ми можемо проаналізувати також і низку до-
тичних проявів філософської культури:

- (в) усталеність філософської термінології;
- (г) конвенційні вимоги щодо рівня якості, який дає право на публікацію перекладу;
- (г) принциповість учасників редагування в дотриманні цих вимог;
- (е) їхню реальну спроможність відповідати власним вимогам;
- (е) ступінь самостійності перекладача і редакторів (ступінь самоцензури, необхідність зважати на російську як мову-посередник тощо).

Певна річ, цей перелік не можна вважати вичерпним: аналіз перекладу може дати матеріал для відповіді й на інші дослідницькі питання. Зрештою, він може дати привід для оцінки розвиненості локального (у цьому конкретному випадку) прояву філософської культури, а також для його порівняння з аналогічними проявами в той самий або інший час, у тій самій або іншій філософській культурі. Іноді такі порівняння можуть бути вельми корисними. На підставі достатньої кількості таких оцінок можна не лише увиразнювати тенденції, що мали місце в реальному розвитку філософської культури, але й гіпотетично зображувати ті, які не здійснилися. Іноді такі гіпотетичні тенденції можуть бути дуже корисним матеріалом для оцінки поточного стану справ.

Напрями аналізу (а)-(є) можуть багато сказати про кожен конкретний прояв певної філософської культури. Систематична увага до цих напрямів у репрезентативній кількості випадків може бути підставою для висновків про той чи той зі складників (2)-(6) цієї культури.

¹⁴ Наприклад, Віталій Терлецький, аналізуючи застосування російських перекладів Канта, Гегеля і Фюєрбаха українськими дослідниками цих філософів, порушує питання про знання німецької мови В. Шинкаруком і розбіжність думок із цього приводу [Терлецький 2021: 50].

2. Анонімний переклад «Істинного сенсу системи природи» як прояв філософської культури

2.1. Напрями аналізу (а)-(в)

У цій статті немає потреби детально досліджувати Рукопис за всіма напрямками аналізу (а)-(є). Адже в попередній статті Рената Швеця [Швець 2025]¹⁵ більшість із цих позицій фактично проаналізовані. Отже, стосовно них залишається здебільшого увідповіднити вже зроблені висновки зазначеним напрямкам.

Результати аналізу Рукопису за напрямом (а) в згаданій статті свідчать, що анонімний перекладач подекуди хибно перекладає окремі слова чи граматичні конструкції (сс. 165, 167-168, 169), пропускає слова і фрази, наявні в оригіналі (с. 168), обирає дуже невдалі відповідники (с. 169-170) чи невдалі українські конструкції (с. 171). До того ж, перекладач абсолютно не зважає на структуру абзаців, запроваджену в оригіналі, а іноді надто довільно перебудовує фрази, поділяючи єдині речення й об'єднуючи різні. З висновками Р. Швеця не можна не погодитися. І позаяк оригінальний текст вирізняється легким публіцистичним стилем, надмірне втручання важко виправдати прагненням спростити складні конструкції оригіналу.

Оскільки переклад – на першій погляд, непоганий – потребував безлічі локальних уточнень, виправлень, вставок пропущеного, місцями – зрозумілішого викладу українською, не дивує, що його зрештою було визнано «негідним» (с. 171) і не допущено до публікації.

Висновки цитованої вище статті варто доповнити лише в одному. На наш погляд, зусиллями редакторів і перекладача, який вочевидь мав ґрунтовно переробити свій текст, переклад цілком можна було врятувати. Адже йшлося про відносно невеликий текст. А перекладач, за всіх нюансів, непогано знав французьку, перекладав з оригіналу й українською володів теж доволі пристойно. Мабуть, йому бракувало тільки фахового редактора навичок власне філософського перекладу.

Предметом нашого аналізу є перші сім розділів Рукопису, які стали об'єктом подвійного редагування. Натомість решта тексту (розділи VIII-XXIX) містить лише виправлення й варіанти Йогансена. Цих виправлень значно менше, ніж у тексті розділів I-VII, що є додатковим аргументом на користь продовження роботи. Але ця робота не була б легкою прогулянкою. Вона полягала б у ретельному зіставленні кожного речення з оригіналом. Особливо – якби до неї долучився Андрій Річицький, якому забракло чи то сил, чи то часу, чи то наміру редагувати решту тексту. Розберемо типовий приклад з розділу X (арк. 11/р. 20)¹⁶:

Telles sont les idées de Dieu, qui ne sont visiblement dûes qu'aux peintures qu'on nous a faites.	Такі ідеї бога. Вони – ніщо інше, як малюнки, що їх зроблено нам про нього.
---	---

¹⁵ Далі посилання на цю статтю подаватиметься спрощено: лише номер сторінки в круглих дужках і після скорочення с..

¹⁶ За потреби порівняти Рукопис із французьким оригінальним виданням 1774 року ми наводимо в круглих дужках номер аркуша власне Рукопису (після скорочення арк.), а через риску після нього – номер сторінки видання 1774 року (після скорочення р.).

Йогансен не виправив у цій фразі нічого, та вона й не дає, на перший погляд, приводів для виправлень. Але це лише на перший погляд.

1. Розбивати доволі коротке речення на два не було потреби. Перекладач нічого не покращив, забувши при цьому, що має якомога точніше передавати стилістичні особливості оригіналу (текст, нагадаємо, філософський, не художній), а не поступатися безпідставним вимогам власної «музи».

2. Зворот *pe... que* у французькій означає «лише» і не має передаватися українською через заперечення («ніщо інше») без глибоко обгрунтованої підстави. Перекладач не надто спотворив оригінал, проте безпідставно обрав не найприродніший відповідник. Зрештою, це типова манера перекладача: залежно від натхнення (тобто без жодної раціональної мотивації) він інколи перекладає *pe... que* як «тільки»¹⁷ (2: (17-17a, 21, 27, 28a)), іноді – як «ніщо інше» (8: (1)).

3. Головне – два речення перекладу приховують важливу особливість цілісного речення оригіналу, в якому є *visiblement dûes aux...* У перекладі ця конструкція просто зникає без жодного сліду.

4. Це ще не все. Щойно усунувши важливу стилістичну особливість оригіналу, перекладач одразу кидається в невинуватий буквалізм: «малюнки, що їх зроблено нам про нього». Звісно, *reintures qu'on nous a faites*, якщо перекладати буквально, нібито і є «малюнками, зробленими нам» («про нього», звісно ж, є інтерпретативним доповненням від перекладача, відсутнім в оригіналі¹⁸). Але почнемо з того, що *reinture* – це «картина», а не «малюнок». Іменник «картини» лексично не сполучається в українській мові з дієсловом «робити»: картини зазвичай малюють, змальовують, але не роблять (та ще й «про» когось!), на відміну від нотаток.

Усі штучності, до яких вдається перекладач, цілком зайві. Але якщо вдатися до невеликої інтерпретативної вставки, то стилістично виразне речення оригіналу можна відобразити українською з усіма особливостями: «Такими є ідеї Бога, вочевидь зобов'язані [своїм існуванням] лише тим картинам, що їх нам змалювали». Термін «існування» є вельми природним для оригінального тексту, а квадратні дужки недвозначно вкажуть, що в цьому випадку йдеться саме про інтерпретативну вставку перекладача.

Загалом впадає в око явна недосвідченість перекладача в роботі з філософськими текстами XVIII ст.. Йдеться не лише про відтворення будови оригінальних фраз, важливої щодо наголосів на пасивності чи активності суб'єкта висловлювання. Він часто не вбачає принципової відмінності між словами, що вказують на відмінні поняття. Розгляньмо показовий приклад з (7: (21-22)):

Le mouvement suppose de l'étendue, de la solidité dans la substance qui se meut;

Рух припускає довготність, щільність рухливої матерії.

¹⁷ Утім, відповідник «тільки» інколи застосовується в перекладі для звороту *C'est seul que*: «C'est au mouvement seul que sont dus les changements, les formes, les modifications de la matiere» (3: (25-25a)). Цей зворот звучить значно сильніше, ніж *pe... que*, що в перекладі не відображено. Адже в цитованій фразі йдеться зовсім не про те, що «тільки рух робить зміни, форми, відміни [сьогодні ми б сказали «модифікації»]. – Автору матерії», а про інше: «Самому тільки рухові зобов'язані [своїм існуванням] зміни, форми, відміни матерії».

¹⁸ У першій половині 1920-х, звісно ж, існувала практика вжитку квадратних дужок, однак наш перекладач на неї явно не зважав.

Головна проблема цього перекладу в тому, що оригінал говорить зовсім не про «рухливу матерію», а про *substance qui se meut* – «субстанцію, що рухає себе», «саморухоми субстанцію». «Рухлива матерія» на тлі гранично важливого для матеріалізму поняття «саморухоми субстанції» (нехай би вже «саморухомого ества»), згідно з вокабуляром перекладача) має відверто анекдотичний вигляд такого собі *Lapin Agile*. І показово, що обидва редактори ніяк не відреагували на це місце, хоча попередній текст рясніє редакторськими виправленнями. Отже, тут маємо справу не з браком уваги, а з очевидним браком фахового досвіду.

Звісно, не кожне речення в перекладі дає стільки приводів для виправлення, як наведені. Але це саме той випадок, коли кожне речення потребувало уважної перевірки. Редактори, імовірно, з тих чи тих причин не мали змоги доводити до досконалості загалом не надто великий текст. Отже, наш висновок полягає в тому, що переклад був хоча й вельми недосконалим, але не критично поганим. Він потребував дуже істотного доопрацювання. Наведені приклади наочно це демонструють. І ми впевнені, що будь-хто, забажавши здійснити «комплексний розгляд перекладацьких рішень на основі критичного видання» (с. 171), яке ми наводимо нижче, загалом підтвердить цей висновок.

Напрями аналізу (б) і (в) істотно пов'язані. Р. Швець відзначив, що обидва редактори пропонують свої термінологічні відповідники: Йогансен – точково, Річицький – більш системно (с. 169). Натомість «системність» Річицького може справити враження деякої «хаотичності», оскільки він зрідка пропускає нагоди внести виправлення, які сам запропонував. Але, на нашу думку, це пояснюється його функцією редактора відділу, який не міг повністю зосередитися на одному конкретному виданні. Тож він радше позначає ті підходи, дотримання яких хотів би й від перекладача, і від Йогансена як безпосередньо відповідального за редактуру наданого перекладу. Якщо дивитися з перспективи сьогодення, то іноді вдалим є термінологічні пропозиції Йогансена¹⁹, іноді – Річицького²⁰. Але загалом виправлення останнього є і численнішими, і життєздатнішими (більш відповідними сучасній термінології). У випадку Йогансена і Річицького ми не маємо справу з класичними літературним і науковим редакторами. Обоє різною мірою постають в обох цих амплуа, що може свідчити про поки ще недостатню структурованість редакційного процесу.

Певна річ, іноді їхні пропозиції здаються не надто вдалим або принаймні архаїчними (з огляду, повторимось, на сьогоднішній стан української філософської термінології)²¹. Утім, не варто забувати, що аналізований тут переклад «є прикладом філософської термінотворчості в ситуації, коли процес стандартизування мови ще три-

¹⁹ Наприклад, «субстанція» замість «ества» для *substance*; «наслідки» замість «акцій» для *effets*; «сприймання» замість «похоплення» для *perception*.

²⁰ Наприклад, «властивості» замість «прикмети» для *propriétés*; «недоскональні» замість «нецілковитих» для *imparfaites*; «брак досвіду» замість «недосвід» для *inexpérience*; «буття» замість «існування» для *être*; «притягування» замість «приваблювання» для *attirer*; «причина» замість «приводу» для *cause*; «випадкові» замість «случайних» для *attribués au hasard*; «приписувати» замість «надавати» для *attribuer*; «сотворіння» замість «утворення» для *création* (як дії Бога).

²¹ Йогансен пропонує перекладати *attribués au hasard* як «случайні», *passageres* як «невічні», *sens* як «змісли». Річицький пропонує перекладати *coordination* як «погодженість» (ми б сьогодні сказали «узгодженість»).

вав» (с. 160). Отже, і переклад, і редактуру нині є сенс сприймати більше в плані позначування ними перспектив для української філософської термінології, ніж у плані можливого їх використання як повноцінного джерела з історії філософії XVIII ст.. Ми маємо розглядати Рукопис і його епоху приблизно так, як геологи розглядають гадейський еон в історії Землі – період, коли з суцільного місива рідкої магми поступово утворилися первинна земна кора, атмосфера й океан.

Принагідно зазначимо, що філософські переклади, на відміну від великих філософських учень минулого, цілком улягають загальному оцінюванню за шкалою «краще / гірше». Адже статус фактичної помилки у філософському перекладі зовсім інший, ніж у самому перекладеному тексті. Хай яких фактичних помилок припускався Декарт у «Пасіях душі», цей твір є досі значущим через тезу про незвідність душі до тілесних проявів. Він не став «гіршим» за твори наших сучасних його критиків, що спираються на значно адекватніший науковий базис. Натомість переклади цього твору цілком доречно визнавати «гіршими» чи «кращими» залежно від кількості властивих їм помилок. Тому аналізований тут Рукопис навряд чи варто розглядати як повноцінний переклад для сучасного академічного вжитку. Але він є незамінним джерелом для аналізу ліній розвитку української філософської культури від 1920-х до сьогодення.

2.2. Напрями аналізу (z)-(r)

Якщо переглянути текст рукопису від початку і до кінця, ми помітимо, що Йогансен робив виправлення майже на кожній сторінці тексту. Однак ці виправлення, як уже зазначалося, є здебільшого стилістичними, граматичними [Швець 2025: 169], інколи стосуються вочевидь помилково перекладених слів – див., напр. (1/2: (3)), де «наш світ» як відповідник *monde visible* слушно виправлений на «видимий світ» (с. 167-168). Він загалом ретельно зіставляє переклад з оригіналом, виправляє чимало неточностей у відтворенні точного змісту оригінальних фраз²², час від часу робить підвальні примітки, привертаючи увагу до значень оригінальних термінів. Але загалом він вочевидь намагається обмежити свої втручання в текст до мінімуму – чи то через повагу до чужої праці, чи то з небажання завдати зайвої праці собі.

На цьому тлі Річицький втручається в переклад значно активніше: перебудовує фрази, робить численні виправлення, уніфікує термінологію, відновлює структуру абзаців, властиву оригінальному творові. Червоним чорнилом, яке він використовував для виправлень, деякі сторінки Рукопису просто рясніють. Його виправлення охоплюють лише Передмову і 7 розділів твору. Ми схильні розглядати це втручання як наочний приклад для «товариша Йогансена» – зразок того, яку роботу той мав зробити. Останній від такої перспективи, мабуть, виявився не в захваті.

Отже, якщо говорити про вимоги щодо якості перекладу, то в редакторів вони були очевидно різними. І Річицький, безперечно, задає значно вищий рівень вимог. Ба він не просто дає вказівки Йогансену, а присвячує час унаочненню цих вказівок.

Кожен з редакторів виявляється достатньо принциповим. Проте рівні їхньої принциповості дуже різні. З їхнього тандему саме Річицького можна розглядати як

²² Показовим прикладом є 1/2: (6), де *contre laquelle on sut le prévenir de bonne heure* перекладено фразою «проти якого мала здавна упередження». Йогансен слушно виправляє: «проти якого ~~мала її зуміли~~ здавна ~~упередження~~ **настроїти**».

носія найвищих вимог до якості перекладу. У принципі, його постать в описуваному контексті викликає радше симпатію і співчуття: отримавши далеко не найдосконаліший, хоч і не суцільно провальний переклад, він дістав на додачу ще й доволі талановитого та проникливого, однак занадто «ліберального» редактора.

Найцікавішим для осмислення є остаточне рішення Річицького: «В архів як негідний переклад ... 13/VI [19]25» (с. 171). Щоб зняти з публікації переклад, навряд чи чимось гірший від середньостатистичного перекладу філософського тексту обізнаним із іноземною мовою нефілософом, треба мати неабияку принциповість. Якщо переклад Семковського, виданий у Харкові, зазнав критики в московських рецензіях (сс. 163-164), то навряд чи на таку увагу здобувся би переклад українською мовою. Порівнявши цю ситуацію з практиками деяких видавництв епохи незалежності, які дуже часто публікували тексти, взагалі не опрацьовані редактором, що знав мову оригіналу, перед Річицьким можна лише зняти капелюха.

2.3. Напрямок аналізу (e)

Але принциповість і стандарти мало чого варті, якщо немає спроможності їх утилити. Вище вже були описані ті чи ті характеристики редактури. Чи достатньо було кваліфікації Йогансена та Річицького, щоб забезпечити заявлені останнім вимоги до якості перекладу? Щоб відповісти на це питання, слід дізнатися, чи містять Передмова й перші сім розділів, опрацьовані обома редакторами, помилки перекладача, *не помічені* при редагуванні. І, певна річ, скільки є цих помилок. Чималу кількість таких помилок нам вдалося зафіксувати:

1/2: (28) – Детермінологізація оригіналу: *idées* тут перекладено як «поняття», хоча далі здебільшого – як «думки» (так само, як і *pensées*); позаяк у філософській мові XVIII ст. *idées* і *pensées* слід ретельно розрізняти, маємо істотну помилку перекладача, що не викликала заперечень редакторів.

1/2: (36) – Не перекладено речення: *Tout est impulsion de la nature* (все є імпульсом природи).

2: (3) – Неточність: вираз *loix simples* перекладено як «простіші закони», але він не містить порівняльного ступеня; в оригіналі йдеться лише про «прості закони». До того ж, речення про «простіші закони» контрінтуїтивно постає як заперечення попередніх, де йшлося про потребу вдаватися до фізики й досвіду.

2: (10) – Хибний переклад терміна: *réflexion* відтворено як «думання», хоча це дуже особливий тип «думання». Слово «рефлексія» у 1920-х було добре відомим філософським терміном.

2: (12-12a) – Гіперпереклад: фразу *Delà cette aversion pour ce qui s'écarte...* перекладено як «Звідциль ця нехоть до **всього, що** відхиляється...». В оригіналі «те, що...», у перекладі «все, що...». Якби такі прийоми мали сенс, сто талерів у голові легко перетворювались би на 100 талерів у кишені. Редактори не відреагували на цю грубу помилку.

2: (15) – Хибний переклад терміна: *crédulité* перекладене як «віра», тоді як це «довірливість», «легковірність».

2: (28a) – Хибний переклад терміна: *jugeons* перекладене як «міркуємо», натомість в оригіналі – «судимо». Для філософської мови це неприпустима заміна.

2: (37) – Хибний переклад терміна: вираз *La pierre qui pese sur la terre...* перекладено як «Камінь, пригнічуючи землю...». Дієслово *peser* пов'язане з вагою як фізичним поняттям. «Пригнічення», певна річ, гарно звучить, але з фізичним поняттям ваги має мало спільного. В оригіналі йдеться про те, що «камінь, тиснучи на землю [своєю вагою]...».

Ми не відобразили всі філософські неточності, що містяться на арк. 1/2 і 2, лише найпоказовіші. Навряд чи є сенс виявляти їх далі в решті Рукопису. Це справа того, чиє дослідження потребуватиме такого аналізу. Для нас тут є цілком зрозумілим, що переклад потребував багатьох речей, але передовсім – наукового редактора, обізнаного з філософією XVIII ст. і французькою мовою. Лише після такої редактури текст можна було передавати на розгляд Йогансена. Важливі філософські виправлення від Йогансена і Річицького роблять честь їхній ерудиції (і, мабуть, інтуїції), проте якісної філософської редактури не забезпечують. Отже, обидва редактори загалом не були готові реально відповісти на доволі високі вимоги одного з них.

Утім, сама наявність високих вимог уже є позитивним явищем. Бо кваліфіковані фахівці (та ще й у достатній кількості) з'являються там, де на них є попит. Вимоги Річицького формували саме такий попит і через якийсь час, якби стали трендом, неодмінно породили би пропозицію. Проте Річицького розстріляли 1934-го, Йогансена – за три з половиною роки по тому. «Розстріляне відродження», якби не трагічна буквельність цієї метафори, мало всі шанси породити високу інтелектуальну культуру.

2.4. Напрямок аналізу (є)

Самостійність чи несамостійність перекладачів чи редакторів радянської доби передовсім пов'язана з ідеологічними вимогами, порушення яких могло дорого обійтися порушникові. Ідеться про відому ситуацію з українськими перекладами класиків марксизму-ленізму після Другої світової війни, яке Микола Лукаш іронічно описав через образ «редактора з лінійкою», якою вимірювалася відповідність українських фраз російським (а перекладів навіть Маркса не з російської в ті часи практично не було). Максим Стріха показово зазначає: «В Радянській Україні послідовно вийшло 5 видань творів В.І. Леніна українською мовою. Якщо перші переклади, які здійснювалися невдовзі після смерті самого автора, були достатньо цікаві, намагалися відобразити безумовно своєрідний і яскравий ленінський стиль викладу думки, то з кожним наступним перекладом відбувалося дедалі більше змертвіння, дедалі більш рабське копіювання кожного звороту оригіналу. ... з нових видань творів Леніна українською разом із “крамольними” словами “либонь” і “кепкування” усувалися й “простолуд”, “царат”, “тесляр”, “ухналь”, “крейда”, “фатальний”. Натомість запроваджувалися такі дивогляди, як “мнимий” чи “пугало”, пропонувалося беззастережно відтворювати дісприкетникові звороти оригіналу українськими “доказуючий”, “розрахуючий”, “служачий”. У жодному разі не допускалася заміна порядку слів у ленінському реченні» [Стріха 2020: 251]. З російських перекладів, повторимося, а не з оригіналів, перекладалося 50-томове зібрання творів Маркса й Енгельса (1958–1985), яке теж редагували «редактори з лінійками», ретельно пильнуючи, щоб зберігалася структура російських фраз і розмір речень.

Очевидно, що в перекладі, зробленому в середині 1920-х, ми ще не знаходимо слідів такого редагування. Зазначений переклад зроблено з оригіналу, при редагуванні оригінал теж був основою. І перекладач, і редактори з різним успіхом підбирали на власний розсуд українські відповідники для термінології оригіналу, іноді послуговуючись своїми знаннями, іноді – лише натхненням і мовним чуттям. Наприклад, Йогансен у 5: (29) цілком слушно виправляє «похоплення» (відповідник *perception*) на «сприйняття», але у 8: (10) – природний варіант перекладача «чуття» (для *sens*) на маловмотивоване «змисли».

Особливо слід розглянути припис Річицького на першому титулі Рукопису:

Тов. Йогансену
Необхідно звірити з російським
перекладом, може там є якісь
зміни.
25/II 24.

[Швець 2026: 165]

Зіставлення з російським перекладом (найімовірніше, Наталії Шер-Семковської), можливо, і мало на меті деяку термінологічну уніфікацію, але не було проявом «редагування з лінійкою». Радше йдеться про загальну добру практику зіставлення перекладів, що готуються, з уже наявними – для додаткової оцінки власних рішень. До того ж, на переклад Шер-Семковської мав уплинути її чоловік, відомий на той час марксистський філософ Семен Семковський, автор маленької вступної статті й коротких коментарів до її видання. Це природно робило зазначений переклад джерелом більш фахових зразків термінології (особливо на тлі перекладачевих «акцій» [Швець 2025: 169], «недосвіду», «приваблювання», «приводу», «згодин» тощо).

Р. Швець зафіксував дві спроби Річицького підігнати український переклад під неочевидні рішення перекладу Шер-Семковської [ibid.: 170]. На нашу думку, ці факти можна цілком переконливо пояснити орієнтованістю на вищий філософський авторитет, який в очах Річицького мало видання Семковських. Загалом кажучи, орієнтація на російський переклад є принагідною, вочевидь не системною й у кожному випадку має свої причини²³.

Отже, Рукопис можна розглядати як зразок становлення власне української філософсько-перекладацької традиції, не спотвореної ще «редакторами з лінійками». Риси ідеологічного контролю в Рукописі не надто помітні. Цей контроль якщо в чо-

²³ Розгляньмо, до прикладу, варіант перекладача для 2: (16-17а): «Порадимось у досвіді. Спогляньмо на всесвіт. У ньому тільки – матерія. У ньому тільки – рух». Цей переклад претендує на своєрідний естетизм, проте суперечить метафоричі оригінальної фрази: якщо нас закликають з кимось порадитись і на щось поглянути, то наступним кроком було б логічно викласти відповідь від порадики і візуальний образ від об'єкта. Опинившись у метафоричній парі з досвідом, всесвіт, який споглядають, набуває аналогічної «суб'єктності» і повинен діяти – тобто надавати нам щось. Натомість у перекладача виходить, що ми суто риторично закликали «радитись»/«споглядати» й одразу ж самі вичерпно описали «вміст» споглянутого.

Але в оригіналі знаходимо інше: «Consultons l'expérience, contemplons l'univers; **il ne nous offre que** de la matiere & du mouvement». Р. Швець уже відзначив, що у фінальній фразі оригіналу «дієслово третьої особи однини “offre” стосується “всесвіту”, l'univers» [Швець 2025: 170]. Тобто всесвіт наділено деякою «активністю». В оригіналі йдеться про те, що всесвіт, на який ми споглянемо, «**надасть (запропонує) нам лише** матерію і рух». Така побудова фрази з *offre* є не надто природною для української мови, тож бажання перекладача взагалі усунути це дієслово як стилістично зайве є цілком зрозумілим. Але у філософському тексті треба бути більш уважним до змістових зв'язків навіть на рівні метафорики. Тому переклад Шер-Семковської логічніший, бо в ньому наша дія зі звертання за порадою / споглядання продовжується нашою ж ситуацією відповіді / отримання результату. Хоча, повторимося, правильніше було би перекласти не «ми знайдемо в ньому лише...», а «він запропонує (надасть) нам лише...». Враховуючи гру метафор оригіналу, це вельми прийнятний варіант. Цілком імовірно, що Річицький керувався саме такою логікою, надаючи перевагу перекладові Шер-Семковської й не бувши надто впевненим у своїй французькій.

мусь і виражається, то радше в самому обранні риторично-поверхової матеріалістичної агітки часів Просвітництва для перекладу й поширення «в масах», ніж власне в роботі перекладачів і редакторів. Останні намагаються бути професіоналами, пропонуючи власні творчі – а не ідеологічно вмотивовані – рішення.

2.5. Порівняння з аналогічними практиками кінця 1960-х – початку 1970-х

Якщо розглядати Рукопис як прояв філософської культури свого часу, ми можемо визначити деякі його риси, цілком порівнянні з аналогічними рисами культурної ситуації межі 1970-х.

1. У випадку Рукопису культура редагування очевидно перевищує культуру перекладу. Провідним носієм першої постає Андрій Річицький, що вимагав більшої ретельності від Майка Йогансена. Не добившись її, він ухвалив рішення взагалі відмовитися від перекладу.

2. Люди, що перекладали й редагували, в описаному випадку не були фахівцями з філософії. Залучити таких фахівців (з причин, про які нині можна лише гадати) виявилось неможливим, що істотно позначилося на якості як перекладу, так і редагування.

3. Рівень загальної ерудиції редакторів дозволив (попри брак філософської фаховості) усунути цілу низку недоліків перекладу, зробивши його значно прийнятнішим. Сам переклад теж не можна вважати провальним – попри всю його недосконалість. За належного редагування він міг стати корисним не лише для масового читача ідеологічної літератури, але й для академічного вжитку.

Якщо ми за цими параметрами порівнюємо Рукопис зі згаданими вище перекладами могилянських курсів межі 1970-х (першого і єдиного (не з російської) великого філософсько-перекладацького проєкту в УРСР після терору 1930-х), то зможемо констатувати, що вихідна позиція за 40 років істотно погіршилася. Розгляньмо висновки Миколи Симчича і Миколи Федяя з цього приводу.

Стосовно культури перекладу і редагування можна констатувати, що на межі 1970-х:

- переклади були відірвані від досліджень [Симчич 2012: 156];
- «всю складність і значущість перекладацької роботи» не було враховано при її плануванні [ibid.];
- фахівці-філософи не знали латини, а перекладачі – або філософії загалом, або української термінології [Симчич 2012: 147; Федяй: 2023: 27-29];
- кваліфіковані філологи (наприклад, Мирослав Рогович) іноді істотно поліпшували неякісні переклади, виявляючи здорову редакторську відповідальність і прискіпливість²⁴, хоч і вони досягали певної межі, за якою вже не могли розгледіти суті філософських аргументів²⁵;

²⁴ М. Федяй пише щодо редагування М. Роговичем одного з перекладів: «...текст, опублікований у “Філософській думці”, вельми відрізняється від надісланого Маслоюком до ІФ. Справа в тому, що надрукована частина перекладу зазнала нищівного редагування: практично в кожному реченні на сторінках машинопису редактор ручкою вносив свої зміни, а інколи переписував цілі речення» [Федяй 2023: 26].

²⁵ М. Федяй зазначає: «Ні Маслоюк, ні Рогович, філологи за освітою, не зрозуміли філософського аргументу ... або ж граматичної структури речення, дешифрованого загалом правильно. Валерія Нічик, що мала здійснювати філософську редакцію, залишила без змін це, а також багато

- на відміну від 1920-х ухвалювалися рішення про друк значно гірших перекладів, ніж наведений у Рукописі, що вводило в оману інших дослідників, які ґрунтували свої висновки на таких перекладах (про випадок Мирослава Поповича див. у [Федяй 2023: 34-35]);

Як бачимо, через 40 років після відмови від друку Рукопису культура роботи з перекладами загалом дещо погіршилась (навіть зважаючи на те, що могилянська схоластика була складнішим викликом для перекладача, ніж публіцистика французьких матеріалістів XVIII ст.). У дві «стартові» епохи» видавці перекладу однаково не мали змоги спертися на фахівців, компетентних і в мові перекладу, й у філософії. Але серед редакторів 1970-х не було постатей, сумірних з Йогансенем, та й рівень перекладачів (вчорашніх студентів-філологів або греко-католицьких священників, що, найімовірніше, давно забули схоластику, яку вивчали в семінаріях, та й під час навчання навряд чи надто глибоко її розуміли²⁶) залишав бажати кращого.

Понизився й поріг відповідальності: до публікації допускалися переклади не лише малозрозумілі, але й відверто помилкові. Дослідники, що базували свої висновки на таких перекладах, нині мають дещо комічний вигляд.

Також важливою рисою слід вважати слабку увагу до підготовки критичних текстів розшифрованих рукописів²⁷. Усі ці недоліки є цілком природними, якщо врахувати жакливу долю тих, хто мав би закласти традицію українського академічного перекладу філософських текстів у 1920-х. До того ж переклади могилянських курсів постали рідкісним винятком з правила. Адже перекладати філософські тексти в УРСР заборонялося ледь не до розпаду Радянського Союзу. Тож перекладацька традиція в цій галузі почала реально формуватися лише в 1990-х. Але й сьогодні їй багато в чому властиві негативні риси, відзначені стосовно як 1920-х, так і межі 1970-х.

Для розвитку цієї традиції потрібно змінити філософську культуру. Такі спроби в Україні постали не раніше середини 2010-х із появою перших спецкурсів з текстології і філософського перекладу в навчальних планах деяких філософських факультетів. Новим якісним рівнем стала Школа перекладачів, організована культурною інституцією «Міжвухами» у передвоєнний рік. Але філософську культуру можна змінити лише тривалими й системними зусиллями. Тому критичне видання Рукопису, наведене нижче, ми розглядаємо як окреслення одного з напрямів докладання таких зусиль.

інших подібних місць у перекладі. А втім, вона й не могла здійснити належного редагування тексту без знання мови оригіналу» [Федяй 2023: 27].

²⁶ Показовий аналіз стосовно роботи одного з таких священників-перекладачів, Адама Березицького: «Сам переклад Адама Березицького доволі своєрідний. Автор підбирає цікаві відповідники латинським термінам, наприклад, “causa efficiens” він передав як “спонуклива причина”, а “vitiosus” як “вадливий”... А втім, не завжди за словами можна вловити думку. ... Таке явище – довірливий набір слів на місці філософського аргументу – на жаль, не рідкість у перекладі Адама Березицького. А втім, чи міг він коректно перекласти цей складний текст, не маючи належної філософської підготовки та необхідної літератури у своїй хаті в селі Старуня? Питання радше риторичне» [Федяй 2023: 28-29].

²⁷ Микола Симчич зазначає: «На жаль, питання створення критичного тексту на той час не поставало. Хоча перекладачі найчастіше перед початком перекладання розшифровували текст, але робили вони це на основі одного рукопису, фотокопію якого їм надали. Помітити помилки скриптора на основі порівняння з іншими записами одного курсу вони не могли» [Симчич 2012: 156].

3. Критичне видання рукописного перекладу «Істинного сенсу системи природи»

Нашою головною метою було проаналізувати Рукопис як прояв філософської культури 1920-х рр.. Базовим джерелом для цього аналізу слугували перші сім розділів перекладу, що містять ознаки подвійного редагування. Реалізація окресленої мети передбачала, зокрема, оцінку якості самого перекладу та редакторських рішень на ґрунті ретельного зіставлення українського тексту з французьким оригіналом. Специфіка цього завдання визначила наш підхід до організації критичного видання, яке складається з і) первинного тексту перекладу (без самовиправлень Перекладача і редакторських втручань); ii) критичного апарату, де відображено правки до тексту перекладу; iii) французького оригіналу.

Організація тексту

- У лівому стовпчику розташовано текст перекладу. Ми відтворюємо цей текст зі збереженням оригінального розміру його рядків: кожен рядок закінчується тим символом, яким він закінчується в Рукописі.
- Аркуші Рукопису пронумеровані згори: 1/2, 2, 3 тощо. Ми не відтворюємо цю нумерацію у відповідному місці критичного тексту, запроваджуючи натомість індикативні позначки напівжирним шрифтом, що відділяють один аркуш Рукопису від іншого: **Аркуш 1/2, Аркуш 2 <...> Аркуш 8**.
- Ми запровадили нумерацію рядків Рукопису ліворуч від тексту: цифри 5, 10, 15, <...> 35.
- На основі цієї нумерації створено систему еквівалентних фрагментів, що спрощує зіставлення українського перекладу і французького оригіналу. Початки фрагментів пронумеровано цифрами у дужках у нижньому регістрі: (1). Якщо на один рядок припадають початки двох фрагментів, до номера фрагмента додається буква, наприклад: (17a). Обсяг фрагмента визначається залежно від змістової завершеності викладеної в ньому думки, а також – від структури української фрази. Складники кожного фрагмента українського тексту еквівалентні складникам відповідного фрагмента французького тексту й навпаки.
- Посилання в статті на текст Рукопису чи відповідний йому оригінал здійснюється в такому вигляді: перша арабська цифра позначає номер аркуша, а цифри в круглих дужках після двокрапки – номери еквівалентних фрагментів на цьому аркуші.
- Французький текст подано в нижній частині сторінки. Ми зберегли орфографію видання 1774 року [Helvetius 1744], тому читача не повинно спантеличувати написання деяких слів, не відповідне сучасному французькому правопису. Арабська цифра в навіскісних дужках у французькому тексті є номером сторінки видання 1744 року, розташованої після того місця, де стоїть зазначена цифра. Наприклад, /p. 6/ означає, що подальший текст в зазначеному виданні розташовано на с. 6. Якщо цю цифру взято ще й у квадратні дужки, це означає, що відповідна сторінка залишилася в книзі нумерованою. Наприклад, /11/ означає, що номер 1 на 1-й за ліком сторінці немає. Якщо сторінка закінчується переносом частини слова, то після останньої букви, розташованої на сторінці, ставиться символ |, а номер сторінки в навіскісних дужках ставиться після відповідного слова. Наприклад: con|clure /p. 11/.
- У правому стовпчику сторінки подано критичний апарат, що відображає етапність змін, унесених до тексту перекладу, а також зауваження упорядників. У верхньому регістрі перед кожним коментарем наведено номер фрагмента, якого він стосується²⁸.

²⁸ Ми намагалися відтворити весь спектр втручань у первинний текст перекладу, у т.ч. випадки, коли редактор відмовлявся від попередньо запропонованого рішення на користь іншого. Однак іноді послідовність і логіку самовиправлень встановити важко, особливо коли редагувалася довга фраза. У цих поодиноких випадках ми подаємо лише остаточну версію правки.

Критичний апарат: умовні позначення

У цій публікації ми використали принципи організації критичного апарату, запроваджені в нещодавніх критичних виданнях філософських курсів могилянських професорів [див. Симчич 2021: 490-496; Fediai 2024: 131-134]. Водночас наш критичний апарат відрізняється від зазначених тим, що він відображає не відмінності між різними версіями одного тексту, а правки, внесені різними авторами до одного тексту. Цим зумовлено введення низки специфічних позначок, що відповідають особливостям нашого джерела²⁹.

] – *lemma* (лема). Позначає фрагмент тексту, якого стосується коментар. Наприклад, Розум] свідчить про те, що коментар стосуватиметься слова «розум». Коли ж коментар стосується довгого фрагмента, ми наводимо перше й останнє слово розглядуваної фрази: Усі... зазнають]. Коли декілька виправлень стосуються одного слова, ми не дублюємо символ леми, а наводимо нові зміни через «;».

corr. – *correctit* (виправив). Позначає виправлення, що не дозволяють розпізнати первинний варіант написання слова. Коли ж первинний текст реконструювати можливо, ми використовуємо позначення *corr. in* (виправив на). У деяких випадках виправлення одного редактора закреслювалися або модифікувалися іншим так, що початковий варіант зміни розшифрувати неможливо. Щоби зафіксувати факт таких виправлень, ми ввели позначення *corr. illeg.* (*illegibilis* – не піддається прочитанню).

inv. – *invertit* (переставив). Позначає випадки, де редактор переставляє слова місцями.

exp. – *expunxit* (викреслив). Позначає закреслений текст.

add. – *addit* (додав). Позначає доданий до певного слова текст.

praem. – *praemisit* (поставив перед). Уживається у тих випадках, де позначення *add.* є проблематичним (наприклад, коли текст додано до першого слова в реченні).

ut vid. – *ut videtur* (як здається). Виражає нашу невпевненість щодо варіанту написання слова до виправлень.

sup./sub lin./v. – *supra/sub linea/voce* (над/під рядком/словом). Позначає текст, доданий над або під рядком чи словом.

marg. – *marginalia* (примітка). Позначає додану до тексту примітку.

in ras. – *in rasura* (по стертому). Позначає текст, написаний поверх стертого фрагмента.

paragr. – *paragraphus* (абзац). Вказує на символ, що стоїть перед першим словом у реченні, позначаючи початок нового абзацу.

transp. ad lin. anteced. – *transposuit ad lineam antecedentem* (переніс на попередній рядок). Це позначення стосується випадків, де А. Річицький використовує спеціальний символ (стрілку), який вказує, що певне речення мало би починатися на попередньому рядку (лемою при цьому буде перше слово в реченні). Вище ми зазначали, що перекладач не зважає на структуру оригінальних абзаців. Оскільки він часто залишає рядки напівпорожніми, у складачів тексту могло виникнути враження, що розпочате з наступного рядка речення є новим абзацом. Щоби запобігти цьому, Річицький, на наш погляд, і використовував зазначений тип правки. Однак іноді він виправляв початок речення, переносячи свій варіант на попередній рядок. Для таких випадків ми використовуємо позначення (*add. ad lin. anteced.* – додав на попередній рядок).

[...] – вказує на закреслені чи стерті фрагменти тексту, що не піддаються розшифровці.

А. Р., М. Й., П. – Андрій Річицький, Майк Йогансен, Перекладач. Ініціали вказують на тих, кому, на наш погляд, належить авторство правки.

На додачу до критичного видання ми наводимо також фотокопії Рукопису (див. нижче: Додаток 2). На жаль, через особливості кольорової корекції деякі наявні в Рукописі символи є на фотокопіях ледь помітними.

²⁹ Принагідно висловлюємо вдячність Миколі Федю за цінні поради при підготовці цього критичного видання.

Додаток 1

Аркуш 1/2

(1) Передмова.

- (2) Людина побажала на своє нещастя переступити межі світобудови. (3) Зробила спробу по той бік нашого світу. (4) Занедбала досвід. Зачарувалася здогадами. (5) Не по-сміла розвинути свій розум, (6) проти якого мала здавна упередження. (7) Вона намірялася пізнати свою долю в іншому житті (9) раніше, чим в цім.
- (10) Мета автора – споріднити знову людство з природою, (11) зробити за-для нього розум великим скарбом, (12) розігнати сутіні, що криють єдиний шлях до щастя. – (14) подати міркування, користні спокоєві та щастю людей (15) і котрі сприяють розвиткові розуму...
- (17) Далекий від того, щоб розірвати святі на-кази моралі, (18) він намагається лише най-більше зміцнити їх (19) і покласти на вів-тар цноту, (20) яка тільки одна й заслуговує пошани людства.

(22) Розділ I.

- (23) Людина – витвір природи. (23a) Вона в природі, підвладна її законам (24) і безсила визволитися від них навіть думкою... (25) Для істоти, утвореної природою, – (25a) немає нічого по той бік великого цілого, (26) частиною якого є вона. (27) Істоти ніби-то надприродні, або відмінні від неї се – химери. (28) Про них ми не можемо мати

- (1) Передмова] Правдиве розуміння системи природи *sub. lin. A. P.*
 (3) спробу] *corr. A. P.*; стрибнути *add. П.*
 (4) нашого] видимого *corr. in M. Й.*
 (4) Занедбала досвід... здогадами] Занедбала досвід, зачарувавшись здогадами *corr. in A. P.*
 (6) мала здавна упередження] її зуміли здавна настроїти *corr. in M. Й.*
 (9) чим] ніж *corr. in A. P.*
 (9) в цім] здобути собі щастя в цім *corr. in M. Й.*
 (10) Мета] *paragr. A. P.*
 (11) за-для] для *corr. in A. P.*
 (14) міркування] що *add. M. Й.*
 (14) – користні] користні *corr. in П.*
 (14) щастю] *corr. П.*
 (15) котрі] *exp. П.*
 (17) Далекий] *paragr. A. P.*
 (17) моралі] морали *corr. in П.*
 (18) найбільше] якнайбільше *corr. in M. Й.*
 (18) зміцнити] *corr. П.*
 (19) цноту] чесноту *corr. in П.*

- (22) Розділ I.] Нова стор. *praet. A. P.*; Про природу. *sub lin. A. P.*

- (23) Людина] *paragr. A. P.*
 (23) –] *є corr. in A. P.*
 (26) є вона] *inv. A. P.*
 (27) се] це *corr. in П.*
 (28) Про] *in ras. П.*
 (28) мати] створити *corr. in M. Й.*

/p. [ij/ (1) AVANT-PROPOS

(2) L'homme voulant, pour son malheur, franchir les bornes de sa sphere, (3) il tenta de s'élancer au-delà du monde visible. (4) Il négligea l'expérience, pour se repaître de conjectures. (5) Il n'osa cultiver sa raison, (6) contre laquelle on sut le prévenir de bonne heure. (7) Il prétendit connoître son sort dans une autre vie, /p. ij/ (9) avant de se rendre heureux dans celle-ci.

(10) Le but de l'Auteur est de ramener l'homme à la nature, (11) de lui rendre la raison chere, (12) de dissiper les ombres qui lui cachent la seule voie propre à le conduire au bonheur qu'il desire.... (14) de présenter des réflexions utiles au repos & au bien-être des hommes, (15) favorables aux progrès de l'esprit.

(17) Loin de vouloir briser pour lui les noeuds sacrés de la morale, (18) il prétend /p. iij/ les resserrer davantage, (19) & placer sur les Autels la Vertu, (21) qui, seule, mérite les hommages de tous les hommes.

/p. [I]/ LE VRAI SENS DU SYSTÈME DE LA NATURE.(22) CHAPITRE PREMIER.*De la Nature.*

(23) L'homme est l'ouvrage de la nature; (23a) il est dans la nature; il est soumis à ses loix; (24) il ne peut s'en affranchir, /p. 2/ il ne peut pas même par la pensée en sortir.... (25) Pour un être formé par la nature, (25a) il n'est rien au-delà du grand tout (26) dont il fait partie.... (27) Les êtres qu'on suppose au-dessus de la nature, ou distingués d'elle, sont des chimeres (28) dont nous ne pouvons nous former des idées réelles.

- 30 реальних понять. (29)Людина – істота фізична. (29а)Ми розглядаємо її тільки з певної точки погляду. (30)Її організація – витвір природи. (31)Її наочні акції, її небачні рухи – природні виконання, (32)наслідки її механізму. (33)Все те, що вона винайшла – необхідний здобуток її власної суті. (34)Всі наші думки утворюються також. (35)Мистецтво це – та ж сама природа, що тільки діє за допомогою знаряддів, (36)що є утворені нею ж.

- (29) Людина] *paragr.* A. P.
(29) –] є *corr.* in A. P.
(29) істота] *суть* *add.* M. Й.
(29а) Ми ... погляду.] Людина моральна [...] та сама фізична людина, розглядана під певним поглядом: *corr.* in M. Й.; L'homme moral n'est que l'homme physique... Прим. Ред. *marg.* M. Й.; моральна та] духовна є *corr.* in A. P.; Прим ред.] Ред. *corr.* in A. P.
(30) Її] її *corr.* in A. P.
(30) організація] *corr.* П.
(31) наочні] *in ras.* П.
(31) акції] *вчинки corr.* in A. P.
(33) необхідний] *неодмінний corr.* in A. P.
(33) суті] *суть corr.* in A. P.
(34) також] *так само corr.* in A. P.
(35) ж] *exp.* A. P.
(36) є утворені нею ж] вона ж створила *corr.* in M. Й.; створила] *ix. add.* A. P.

Аркуш 2

- (1)Тільки до фізики, тільки до досвіду повинна звертатися людина в своїх дослідах... (3)Природа діє через простіші закони. (4)Залишимо досвід і з нашою уявою ми зараз же забудимся. (5)Брак досвіду утворює нецілковіт поняття, щодо матерії... (7)Лінощам – до вподоби йти під орудою (8)відомого прикладу, – рутини, – авторитету, (8а)а не звертатися до досвіду, (9)який потрібне діяльності, (10)або до розуму, який вимагає думання. (12)Звідціль ця нехить до всього, (12а)що відхиляється від звичайних правил, – (13)ся пошана до установ стародавності. (15)Недосвід творить віру. (16)Порадимось у досвіду. (16а)Спогляньмо на всесвіт. (17)У ньому тільки – матерія. (17а)У ньому тільки – рух.

- (1) Тільки] *paragr.* A. P.
(5) утворює] *in ras.* П.
(5) нецілковіт] *недоскональні corr.* in M. Й.
(7) –] *exp.* A. P.
(8) –] *exp.* A. P.
(8) –] *exp.* A. P.
(9) який] *що corr.* in A. P.
(10) який] *що corr.* in A. P.
(12) Звідціль] *corr.* П.; *transp. ad lin. anteced.* A. P.
(12) ся] *ця corr.* in П.
(12) правил] *in ras.* П.
(12) ся] *ця corr.* in П.
(15) Недосвід] Брак досвіду *corr.* in A. P.
(16) Порадимось] *ut vid.* П.; *transp. ad lin. anteced.* A. P.
(17-17а) Порадимось ... рух.] Порадьмося в досвіду, спогляньмо на всесвіт; У ньому ми знайдемо лише матерію і рух. *corr.* in A. P.

(29)L'homme est un être purement physique. (29а)L'homme moral n'est que l'homme physique, considéré sous certains points de vue: (30)son organisation est l'ouvrage de la nature. (31)Ses actions visibles, ses mouvements invisibles, (32)sont des effets naturels, des suites de son mécanisme. (33)Tout ce qu'il a inventé, n'est qu'une conséquence nécessaire de l'essence qui lui est propre. (34)Toutes nos idées sont dans le même cas. (35)L'art n'est que la nature agissante à l'aide des instruments (36)qu'elle a faits.... Tout est impulsion de la nature. /p. 3/

(1)C'est à la physique & à l'expérience que l'homme doit recourir dans toutes ses recherches.... (3)La nature agit par des lois simples. (4)Quittons l'expérience, notre imagination nous égare. (5)C'est faute d'expérience, qu'on s'est formé des idées imparfaites de la matière.... (7)La paresse trouve son compte à se laisser guider par (8)l'exemple, par la routine, par l'autorité, (8а)plutôt que par l'expérience (9)qui demande de l'activité, (10)& par la raison qui demande de la réflexion. (12)Delà cette aversion pour ce (12а)qui s'écarte des règles ordinaires, (13)ce respect pour les institutions de l'antiquité. (15)C'est l'inexpérience qui produit la crédulité. (16)Consultons l'expérience, (16а)contemplons l'univers; (17)il ne nous offre que de la matière (17а)& du mouvement. /p. 4/

- 20 (19)Розділ II.
(20)Про рух та його походження
- (21)Тільки один рух усталює відносини
(22)межи нашими органами (22а)і тим, що є в нас,
та по-за нами. (23)Причина є тим, (23а)що веде щось
інше до руху (24)і робить де-які зміни в ньому.
25 (25)Акція є зміною, (25а)яке одне тіло творить
у другім через рух. (26)Яким би робом тіло не
впливало на нас, (27)ми пізнаємо про це тільки
завдяки зміні, (28)яку воно робить в нас. (28а)Тільки на
підставі акцій ми міркуємо (29)про внутрішні
30 рухи, про думки; (30)та про другі почуття. (30а)Коли лю-
дина утікає, (31)ми гадаємо, що вона боїться.
(32)Рух тіл є завжди необхідним наслідком їхньої
суті. (33)Кожна істота має власні закони руху.
(34)Все у всесвітові – рух. (34а)Суть природи – чинність.
35 (35)Всі істоти народжуються, зростають потім зменшуються
і щезають. – (36)Камінь залізо і т. п. – все діє.
(37)Камінь, пригнічуючи землю, впливає на неї.
(38)Через рух до нашого нюху (38а)доходять еманції найсуціль-
ніших тіл.

Аркуш 3

- (1)Сей рух природа отримала сама від себе.
(2)Вона – велике ціле, – (2а)по-за яким нічого
не може бути. (3)Сей рух впливає з самої
суті матерії. (4)Вона рухається власною
5 енергією, (5)має свої властивості, (5а)йдучи
за якими діє.

- (19) Розділ II.] *Нова стор. praem.* А. Р.
(20) рух] *in ras.* П.
(21) усталює] *in ras.* П.
(23) Причина] *paragr.* А. Р.
(23) тим] *te corr.* in А. Р.
(25) Акція є зміною] Результат це – зміна
corr. in М. Й.; Результат] Дія *corr.* in А. Р.
(25а) яке] *яку corr.* in П.
(26) Яким] *paragr.* А. Р.
(26) Яким ... нас] Хоч як впливатиме на
нас яесьь тіло, *corr.* in А. Р.
(28) яку] *що corr.* in А. Р.
(28) воно робить] *inv.* А. Р.
(28а) Тільки] *paragr.* А. Р.
(28а) акцій] *дій corr.* in А. Р.
(28а) ми міркуємо] *inv.* А. Р.
(30) другі] *інші corr.* in А. Р.
(32) Рух] *paragr.* А. Р.
(32) необхідним наслідком їхньої суті] ко-
нечний наслідок їхньої суті *corr.* in А. Р.
(34) Все] *paragr.* А. Р.
(34) –] *є corr.* in А. Р.
(34а) чинність] *exp.* А. Р.; чинність *sup.*
lin. А. Р.
(36) залізо і т. п.] залізо, тощо *corr.* in А. Р.
(38а) якнайсуцільніших] якнайщільніших
corr. in А. Р.

(19)CHAPITRE II

(20)*Du Mouvement & de son Origine.*

- (21)Il n'y a que le mouvement qui établisse nos rapports (22)entre nos organes (22а)& les êtres qui sont au-
dedans ou hors de nous.
(23)Une cause est un être (23а)qui en met un autre en mouvement, (24)ou qui produit quelque changement en lui.
(25)L'effet est le changement (25а)qu'un corps produit dans un autre à l'aide du mouvement.
(26)De quelque maniere qu'un corps agisse sur nous, (27)nous n'en avons connoissance que par le changement
(28)qu'il produit en nous.
(28а)Ce n'est que par les actions que nous jugeons /p. 5/ (29)des mouvements intérieurs, des pensées, des
actions, (30)des autres sentiments. (30а)Quand un homme fuit, (31)nous jugeons qu'il a peur.
(32)Le mouvement des corps est toujours la suite nécessaire de leur essence. (33)Chaque être a des loix de
mouvement qui lui sont propres.
(34)Tout est mouvement dans l'univers. (34а)L'essence de la nature, est d'agir. (35)Tous les êtres ne font que
naître, s'accroître, décroître, & se dissiper. (36)Les pierres, le fer, &c tout agit. (37)La pierre qui pese sur la terre,
la presse & agit sur elle. (38)C'est par le mouvement que notre odorat (38а)est frappé des émanations des corps les
plus compacts.
(1)Ce mouvement, la nature l'a reçu d'elle-même, (2)puisqu'elle est le grand tout (2а)au-delà /p. 6/ duquel rien
ne peut exister. (3)Ce mouvement est de l'essence de la matiere. (4)Elle se meut de sa propre énergie. (5)Elle a ses
propriétés, (5а)suivant lesquelles elle agit.

- (1) Сей] Цей *corr.* in П.; *paragr.* А. Р.
(2) Вона] бо *te add.* М. Й.
(2а) по-за яким] *що по-за corr.* in А. Р.
(3) Сей] Цей *corr.* in П.
(3) впливає з самої суті] *є сама суть*
corr. in П.
(5) властивості] *і add.* А. Р.
(5а) якими] *ними corr.* in А. Р.

- (7)Щоб визнати існування причини, (7а)яка дає рух матерії, – (8)треба припустити, що вона могла коли-небудь (9)почати своє існування, (10)а се – неможливо. (10а)Бо, коли матерія не може цілком щезнути, (11)або припинити своє існування, (12)то як тоді зрозуміти, (13)що вона змогла колись початися?
- (14)Звідки-ж узялася матерія? (14а)Вона була завжди! (15)Звідки взявся рух матерії? (15а)Вона мусіла рухатися споконвіку. (16)Рух – наслідок її існування, її суті, (17а) існування припускає якісь властивості (18)в річі, що існує. (19)А як що вона їх має, (19а)то вони повинні впливати необхідно (20)з особливої форми її існування.
- (22)Коли тіло має вагу, воно мусить упасти.

розділ III.

(24)Про матерію та її рухи

- (25)Тільки рух робить зміни, форми, (25а)відміни матерії. (26)Тільки завдяки йому все, що існує, – (26а)починається, зношується, (27)зростає та зникає. (28)Завдяки рухові відбуваються пересування, зміна, (29)постійне обертання молекул матерії. (29а)Ці молекули розпадаються, розкладаються, (30)щоб потім утворити нові істоти. (31)Одне тіло живить друге. (32)Через якийсь час (32а)спільна маса елементів отримує навідворіт (34)позичені в неї елементи.

- (7) Щоб] *paragr.* A. P.
 (7) визнати] припустити *corr.* in М. Й.
 (7) існування причини] існування причини *corr.* in П.; , що існує причина *corr.* in А. P.
 (8) коли-небудь] *ut vid.*; колись *corr.* in А. P.
 (9) існування] існування *corr.* in П.
 (10) се] це *corr.* in П.
 (10а) щезнути] щезнути *corr.* in А. P.
 (11) або] чи *corr.* in А. P.
 (11) існування] існування *corr.* in П.
 (14) Звідки] *To praem.* A. P.; *paragr.* A. P.
 (14) узялася] узялась *corr.* in А. P.
 (14а) завжди] *corr.* A. P.
 (16) Рух] бо *add.* М. Й.; *c add.* A. P.
 (16) існування] існування *corr.* in П.
 (16) суті] суті *corr.* in А. P.
 (17) існування] існування *corr.* in П.
 (17) властивості] властивості *corr.* in П.
 (18) існує] існує *corr.* in П.
 (19а) випливати] *in ras.* П.
 (19а) необхідно] неодмінно *corr.* in А. P.
 (20) існування] існування *corr.* in П.; буття *corr.* in А. P.
 (22) Коли] *transp. ad lin. anted.* A. P.

- (26) йому] рухові *corr.* in А. P.
 (26) існує] існує *corr.* in П.
 (26а) зношується] *corr. illeg.* М. Й.; s'altère Пр. ред. *marg.* М. Й.; зношується] витрачається *corr.* in А. P.; s'altère Пр. ред.] s'altère. *Ред. corr.* in А. P.
 (28) Завдяки] *paragr.* A. P.
 (31) друге] інше *corr.* in А. P.; друге *corr.* in М. Й.
 (32а) спільна] загальна *corr.* in А. P.
 (32а) елементів] *corr.* A. P.
 (32а) навідворіт] назад *corr.* in А. P.
 (34) елементи] *corr.* A. P.

Pour supposer une cause (7а)qui a mis la matiere en mouvement, (8)il faut supposer qu'elle a pu (9)commencer d'exister; (10)ce qui n'est pas possible. (10а)Car si la matiere ne peut totalement s'anéantir (11)ou cesser d'exister, (12)comment comprendra-t-on (13)qu'elle ait pu jamais commencer?

(14)D'où est donc venue la matiere? elle a toujours existé. (15)D'où est venu le mouvement de la matiere? (15а)Elle a dû se mouvoir de toute éternité; (16)le mouvement étant une suite de son existence, de son essence, (17)& l'existence supposant des propriétés (18)dans la chose qui existe. (19)Dès qu'elle a ses propriétés, /p. 7/ (19а)les façons d'agir doivent découler nécessairement (20)de sa façon d'être. (22)Dès qu'un corps a de la pesanteur, il doit tomber. /p. 8/

CHAPITRE III

(24)De la Matiere & de ses Mouvements.

(25)C'est au mouvement seul que sont dus les changements, les formes, (25а)les modifications de la matiere. (26)C'est par le mouvement que tout ce qui existe (26а)se produit, s'altère, (27)s'accroît & se détruit.

(28)Il se fait à l'aide du mouvement une transmigration, un échange, (29)une circulation continuelle des molécules de la matiere. (29а)Ces molécules se dissolvent, (30)pour former ensuite des êtres nouveaux. (31)Un corps, nourrit un autre corps. (32)Au bout d'un certain temps, (32а)tout rend à la masse générale (34)les éléments qu'il en a empruntés.

- 35 (35) Природа своїми сполученнями творить сонця. (36) Рух розсіє може коли-небудь (37) оті частини, з яких він спорудить (37a) ці чудові маси, котрі людина (38) може спостерігати за недовгий час свого життя тільки мигцем!

- (35) Природа] *transp. ad lin. anteced.* A. P.
(35) сполученнями] *in ras.* П.
(36) може] *corr.* A. P.
(36) коли-небудь] коли-будь *corr. in* П.;
колись *corr. in* A. P.
(37) з яких] що з них *corr. in* A. P.
(37a) ці] оці *corr. in* A. P.
(37a) котрі] і їх *corr. in* A. P.
(38) може спостерігати] *inv.* A. P.
(38) свого] свого *corr. in* A. P.
(38) тільки] лише *corr. in* A. P.

Аркуш 4

розділ IV.

(2) Закони руху – спільні всім істотам. (2a) Притягання і відштовхання. (3) Інерція і необхідність.

- 5 (4) Коли ми бачимо діючу причину, (4a) то вважаємо акції її природними. (5) Бачучи з'явище надзвичайні причини якого ми не можемо пізнати, (7) ми звертаємося до нашої уяви (7a) і вона створює нам химери. (8) А між тим у природі можуть бути тільки (9) звичайні причини й акції.
10 (10) Всі рухи – підвладні постійним і необхідним законам. (11) Коли ми їх не помічаємо, (12) чи-ж можемо ми з того висновок коли-небудь, (13) що діюча причина – надприродна?

- (2a) Притягання] Про притягання *corr. in* A. P.
(2a) відштовхання] відштовхування *corr. in* A. P.
(3) Інерція і необхідність.] Про силу інерції. Про конечність. *corr. in* A. P.
(4) Коли] *paragr.* A. P.
(4) діючу причину] причину що діє *corr. in* М. Й.; чинну причину *corr. in* A. P.; причину в дії *corr. in* A. P.
(4a) то] *corr.* A. P.
(4a) акції її природними] результати її природними *corr. in* М. Й.; результати] *effets*. Прим. ред. *marg.* М. Й.; результати її природними] наслідки *corr. in* A. P.; *effets*. Прим. ред.] *effets*. Ред. *corr. in* A. P.; наслідки] її *add.* М. Й.
(5) з'явище] результат *corr. in* М. Й.; результат] наслідки *corr. in* A. P.
(5) надзвичайні] *corr.* A. P.
(5) причини... пізнати] й не можемо відкрити їх причин *corr. in* A. P.
(8) А] *paragr.* A. P.
(8) між тим] тим часом *corr. in* A. P.
(9) звичайні] *ut vid.*; природні *corr. in* A. P.
(9) акції] наслідки *corr. in* A. P.
(10) необхідним] конечним *corr. in* A. P.
(11) ми] *exp.* A. P.
(12) того] зробити *add.* П.
(12) коли-небудь] будь-коли *corr. in* A. P.
(13) діюча] *ut vid.*; дійова *corr. in* A. P.

(35) La nature, par ses com|binaisons, /p. 9/ enfante des soleils. (36) Le mouvement dispersera peut-être un jour (37) les parties dont il a composé (37a) ces masses merveilleuses, que l'homme, (38) dans le court espace de son existence, ne fait qu'entrevoir en passant. /p. 10/

CHAPITRE IV.

(2) *Des Loix du Mouvement communes à tous les Êtres.* (2a) *De l'Attraction & de la Répulsion;*
(3) *de la Force d'inertie, de la Nécessité.*

(4) Quand nous voyons la cause qui agit, (4a) nous regardons ses effets comme naturels. (5) Voyons-nous un effet inusité sans découvrir la cause, (7) nous avons recours à notre imagination. (7a) Elle nous crée des chimères.

(8) Dans la nature, il ne peut y avoir cependant que (9) des causes & des effets naturels. (10) Tous les mouvements suivent des loix constantes & nécessaires. (11) Si nous ne les appercevons pas, (12) pouvons-nous jamais en conclure /p. 11/ (13) que la cause qui agit est surnaturelle?

- 15 (14)Наочна мета всіх рухів тіл (14a)це – утримання даного стану, – (15)приваблювання всього, що сприяє, (16)відштовхання всього, що шкодить. (17)Усі істоти, від того часу, як існують, (17a)заснають рухів, (18)властивих їх певній суті. (19)Всякий привід утворює акцію.
- 20 (20)Нема акцій без приводу. (21)Таким чином, коли всі рухи зв'язані своїми приводами, (22)зумовлені своєю природою, (22a)своєю суттю, своїми властивостями, (23)то ми можемо зробити висновок, (24)що все – необхідно, (24a)і що
- 25 кожний твір природи (25в певних умовах, у згоді зі своїми прикметами (26)не може діяти інакше, ніж він діє. (28)Необхідність – неодмінний помітний зв'язок (28a)межи причинами та їх акціями; (29)ця непереможна
- 30 сила, – (30)ця загальна необхідність, –(30a)тільки наслідок природи річей, (31)завдяки котрій все діє (32)шляхом непохитних законів.

— • —

(33)розділ V

(34)Лад і безлад Розум. Випадок.

- 35 (35)Вигляд закономірних акцій всесвіту (35a)породило у людським розумі (36)поняття про лад. (36a)Це слово

- (14) Наочна] *paragr.* A. P.
(14) всіх] всіх *corr.* in П.
(15) приваблювання] *corr. illeg.* М. Й.; притягування *corr.* in A. P.
(16) відштовхання] відштовхування *corr.* in A. P.
(16) шкодить] *ut vid.*; може шкодити *corr.* in A. P.
(17) існують] існують *corr.* in П.
(17-17a) Усі... заснають] Все, що існує заснає *corr.* in A. P.
(18) певний] конечний *corr.* in A. P.
(19) акцію] результат *corr.* in М. Й.
(20) акцій] (результатів) *sup.* v. М. Й.
(19-20) Всякий... приводу] Всяка причина дає наслідок і не може бути наслідку без причини. *corr.* in A. P.
(21) зв'язані] зі *add.* П.
(22a) властивостями] *corr.* A. P.
(23) висновок] *corr.* П.
(21-24) зв'язані... необхідно] мають свою причину, коли зумовлені своєю природою, своєю суттю, своїми властивостями, то треба робити той висновок, що все є конечне *corr.* in A. P.
(24a) твір] витвір *corr.* in A. P.
(25) прикметами] властивостями *corr.* in A. P.
(28) Необхідність –] Конечність – це *corr.* in A. P.
(28a) межи] між *corr.* in A. P.
(28a) акціями] чинністю *corr.* in A. P.; наслідками *corr.* in М. Й.
(30) необхідність] конечність *corr.* in A. P.
(31) завдяки котрій] завдяки якій *corr.* in П.; що через неї *corr.* in A. P.
(32) шляхом] в силу *corr.* in A. P.
(33) розділ V] Нова стор. *praem.* A. P.
(34) Лад] Про *praem.* A. P.
(34) безлад] *ut vid.*; безладдя *corr.* in П.
(34) Розум] Про *praem.* A. P.
(34) Випадок] Про *praem.* A. P.
(35) Вигляд] Спостереження *corr.* in М. Й.
(35) акцій] рухів *corr.* in М. Й.
(35a) породило] *corr.* П.
(36a) означає] лише *add.* A. P.

(14)Le but visible de tous les mouvements des corps, (14a)est de conserver leur existence actuelle, (15)d'attirer ce qui est favorable, (16)de repousser ce qui peut nuire. (17)Dès qu'on existe, (17a)on éprouve les mouvements (18)propres à une essence déterminée.

(19)Toute cause produit un effet, (20)& il ne peut y avoir d'effet sans cause. (21)Or, si tous les mouvements sont dus à une cause, (22)ces mouvements étant déterminés par leurs natures, (22a)leurs essences, leurs propriétés, (23)il faut en conclure (24)que tout est nécessaire, (24a)& que chaque être de la nature, (25)dans les circonstances, & d'après les propriétés données, (26)ne peut agir autrement qu'il ne fait. (28)La nécessité est la liaison infaillible & constante, /p. 12/ (28a)des causes avec leurs effets; (29)& cette force irrésistible, (30)cette nécessité universelle, (30a)n'est qu'une suite de la nature des choses, (31)en vertu de laquelle tout agit (32)par des loix immuables. /p. 13/

(33)CHAPITRE V.

(34)De l'Ordre & du Désordre, de l'Intelligence, du Hasard.

(35)La vue des mouvements réglés de l'univers, (35a)fit naître dans l'esprit des hommes (36)l'idée de l'ordre. (36a)Ce mot n'exprime qu'une chose (37)relative à nous.

Аркуш 5

- (1)Поняття про лад і безлад (1a)не доводить існування їх у природі, (2)бо в ній все – необхідно.
 (3)Безлад для якої-небудь істоти – (3a)лише перехід її до нового ладу, (4)до нової форми існування.
 5 (6)Коли сей перехід швидкий, (6a)безлад стає для нас більшим.
 (8)Ось чому смерть означає в наших очах (8a)безлад найчутливіший.
 10 (10)Але вона лише змінює наше єство (10a)і ми в ній не менше підвладні (11)ладові руху.
 (12)Ми називаємо розумом (12a)здібність діяти в згоді з метою, (13)яку ми визнаєм у істоті, (13a)котрій ми цієї мети присвоюємо.
 15 (15)Але ми відмовляємо в ній тим істотам, (15a)які не діють так, як ми.
 (17)Ми лічимо випадком акції, (17a)коли не бачимо звязку їх з причинами...
 (19)А як що ми бачимо, або гадаємо, що бачимо
 20 лад, (20)ми присвоюємо його якомусь розуму
 (21)себ-то, властивості запозиченій у нас самих,
 (22)з нашого способу цінування.
- (1) безлад] *ut vid.*; безладдя *corr. in* П.
 (1a) існування] існування *corr. in* П.
 (2) ній] *corr. A. P.*
 (2) все – необхідно] усе – конче *corr. in* А. Р.
 (3) безлад] *ut vid.*; безладдя *corr. in* П.
 (3) якої-небудь] якоїсь *corr. in* А. Р.
 (4) існування] існування *corr. in* П.
 (6) Коли] *transp. ad lin. antec.* А. Р.
 (6) сей перехід] цей перехід *corr. in* П.; *inv. A. P.*
 (6a) безлад] *ut vid.*; безладдя *corr. in* П.
 (8) Ось чому] *exp. A. P.*; Ось чому *add. sup. lin. A. P.*
 (8a) безлад] *corr. A. P.*
 (8a) найчутливіший] найбільш відчутний *corr. in* А. Р.; відчутний] помітний *corr. in* М. Й.
 (10) Але] А *corr. in* А. Р.; А тим часом *add. sup. lin. A. P.*
 (10) змінює *corr. in* П.
 (10) єство] *corr. A. P.*
 (10a) ми] *exp. A. P.*
 (10a) менше] менш *corr. in* А. Р.
 (10a) підвладні] ми *add. A. P.*
 (12) Ми] *paragr. A. P.*
 (12a) діяти] робити *corr. in* М. Й.
 (13) визнаєм у істоті] визнаємо за тою істотою *corr. in* А. Р.
 (13a) ми цієї] *in ras. P.*
 (13a) котрій... присвоюємо] що їй ми цієї мети надаємо *corr. in* П.; якій ми приписуємо розум *corr. in* А. Р.
 (15) Але ми] Ми *corr. in* А. Р.
 (15) відмовляємо... істотам] заперечуємо розум у тих істот *corr. in* А. Р.
 (17) Ми] *paragr. A. P.*
 (17) лічимо випадком акції] вважаємо за випадкові всі дії *corr. in* А. Р.; вважаємо за випадкові] випадкові *corr. in* М. Й.
 (18) А як що] Коли ж *corr. in* П.
 (18) або] чи *corr. in* П.
 (20) присвоюєм] надаємо *corr. in* П.; приписуємо *corr. in* А. Р.
 (20) розуму] розумові *corr. in* П.
 (21) себ-то] цеб-то *corr. in* П.; тобто *corr. in* А. Р.
 (22) цінування] В тексті *qualité empruntée ... de notre façon d'être affectés*. Прим. ред. *marg. M. Й.*; В тексті... Прим ред.] *exp. A. P.*; цінування] надавання якостей *corr. in* А. Р.

(1) L'idée d'ordre & de désordre, (1a) ne prouve pas qu'ils existent dans la nature, (2) puisque tout y est nécessaire.
 (3) Le désordre pour un être, (3a) n'est que son passage à un ordre nouveau, (4) à une nouvelle façon d'exister. (6) Si ce passage est rapide, (6a) ce désordre est plus grand pour nous. (8) C'est ainsi que la mort devient à nos yeux (8a) le désordre le plus sensible. (10) Elle ne fait pourtant que /p. 14/ changer notre essence, (10a) nous n'en sommes pas moins soumis (11) à l'ordre du mouvement.

(12) Nous appellons intelligence, (12a) le pouvoir d'agir suivant un but (13) que nous connaissons dans l'Être à qui nous l'attribuons. (15) Nous la refusons aux êtres (15a) qui n'agissent point à notre manière.

(17) Nous attribuons au hasard, tous les effets (17a) dont nous ne voyons point les liaisons avec leurs causes....

(18) Dès que nous voyons ou croyons voir de l'ordre, (20) nous l'attribuons à une intelligence, (21) qualité empruntée de nous-mêmes (22) & de notre façon d'être affectés

- (23) Істота розумна – се істота, що думає,
 (24) бажає та діє, з якою-небудь певною метою.
 25 (25) Для сього – потрібні органи (25a) і мета подібні
 до наших. (26) Як би природа порядкувалася розумом
 (27) то він був би для неї таким необхідним,
 (28) по-за-як без органів не може
 30 бути (29) ні похоплень, ні розумінь, ні думок,
 (30) ні волі, ні ні плану, ні вчинків.
 (31) Матерія починає діяти, думати, жити
 (32) тільки тоді, коли з'єдналася в певний
 спосіб.

— • —

Аркуш 6

розділ VI

- (2) Про людину. Ріжниця межі людиною
 (3) духовною і фізичною. Про її походження.

- (4) Людина кожного менту підвладна необхідності.
 5 (5) Її темперамент не залежить од неї самої.
 (6) Між тим він впливає на всі її пристрасті.
 (7) Її більш-менш достатна [...] і палка
 кров, (8) її більш-менш підупалі нерви,
 (9) їжа, що живить її, (9a) ріжне повітря, котрим
 10 вона дихає, – (10) все впливає на неї.

- (23) се] це *corr.* in A. P.
 (24) якою-небудь] якою-будь *corr.* in П.
 (24) з... метою] щоб досягти якусь мету
corr. in A. P.
 (25) сього] цього *corr.* in П.
 (25) –] *exp.* A. P.
 (25a) мета] *corr.* A. P.
 (26-28) Як би... по-за-як] Коли б природа
 була керована через розум, то йому
 були б потрібні конче органи й мета,
 бо *corr.* in A. P.
 (28) органів] органів *corr.* in A. P.
 (29) похоплень] сприймання *corr.* in М. Й.
 (25) розумінь] ні ідей, ні інтуїції *corr.* in
 М. Й.; інтуїції] Цього терміну Гель-
 вецій уживає звичайно ще в значінні
 простої «*Anschauung*», «созерцання»
 без будь якого метафізичного
 підфарбу. Прим. ред. *marg.* М. Й.;
 Цього... Прим. ред.] *exp.* A. P.
 (30) плану] *corr.* П.
 (31) Матерія] *transp. ad lin. anteced.* A. P.
 (32) в певний] *in ras.* П.
 (32) коли... спосіб] коли вона скомбіну-
 валася в певний спосіб *corr.* in М. Й.;
 скомбінувалася] *ut vid.*; в певний
 спосіб] певним способом *corr.* in A. P.

- (2) Ріжниця] Про ріжницю *corr.* in A. P.
 (2) межі] між *corr.* in A. P.
 (2) духовною] (*moral*) *sup.* v. М. Й.;
 (*moral*)] *exp.* A. P.
 (3) і] й *corr.* in A. P.; людиною *add.* A. P.
 (3) її походження] *inv.* A. P.
 (4) Людина] *paragr.* A. P.
 (4) кожного менту підвладна необхід-
 ності] в кожную мить підпорядкована
 konieczності *corr.* in A. P.
 (5) темперамент] вдача *corr.* in A. P.
 (6) Між тим] Тим часом *corr.* in A. P.
 (6) він] *ut vid.*; вона *corr.* in A. P.
 (6) впливає] *exp.* A. P.
 (6) пристрасті] впливає *add.* A. P.
 (7) і палка] й розпалена *corr.* in A. P.
 (9) живить] *corr.* A. P.
 (9a) котрим] що ним *corr.* in П.
 (10) впливає на неї] *in ras.* П.; на неї
 впливає *corr.* in A. P.

(23) Un être intelligent, c'est un être qui pense, (24) qui veut, qui agit pour parvenir à une fin. (25) Il faut pour cela des organes, (25a) & un but semblables aux nôtres. (26) Si la nature étoit /p. 15/ gouvernée par une intelligence, (27) il lui en faudroit autant, (28) parce que sans organes il ne peut y avoir (29) ni perception, ni idées, ni intuition, ni pensées, (30) ni volonté, ni plan, ni actions. (31) La matiere prend de l'action, de l'intelligence, de la vie, (32) quand elle est combinée de certaines façons. /p. 16/

CHAPITRE VI.

(2) De l'Homme; de sa Distinction en Homme (3) moral & en Homme physique; de son Origine

(4) L'Homme est à chaque instant soumis à la nécessité. (5) Son tempérament ne dépend point de lui. (6) Il influe pourtant sur toutes ses passions. (7) Son sang plus ou moins abondant & échauffé, (8) ses nerfs plus ou moins relâchés, (9) les aliments qui le nourrissent, (9a) l'air différent qu'il respire, (10) tout agit sur lui.

- (11)Людина – організоване ціле, (11а)яке склалося з різних матерій, (12)яка діє у згоді зі своїми прикметами. (13)Труднощі пізнання того, (13а)що робить чини та думки (14)примусили її поділити свою істоту на два єства.
- 15 (16)Безсила впізнати річі, вона винайшла слова. (17)Людина – твір природи, (17а)як і все інше. (18)Але звідки ж вона з'явилася на світ? (18а)У нас не вистачає досвіду, (19)щоб розв'язати це питання.
- 20 (20)Чи не існувала вона споконвіку? (20а)Чи може се – хвилинний твір природи? (21)Те й друге однаково можливі. (23)Матерія – вічна. (23а)Але спілкування і форми перебутні.
- 25 (25)Можливо, що людина є твір природи, (25а)що виник у якійсь добі (26)як створіння властиве земній кулі, (27)на якій інші [...] створіння та й самі люди (28)змінюються, завдяки різниці (підсоння) клімату.

- (11) Людина] *paragr.* A. P.
 (11) –] *ε corr.* in A. P.
 (11) організоване] організоване *corr.* in П.
 (11-11а) організоване... склалося] організована цілість, складена *corr.* in A. P.
 (12) яка] *corr.* П.; яке *corr.* in М. Й.; що *corr.* in A. P.
 (12) у] в *corr.* in A. P.
 (12) прикметами] властивостями *corr.* in A. P.
 (13) робить чини] спричинює її рухи *corr.* in A. P.
 (14) примусили] *corr.* A. P.
 (16) Безсила] не мігши *corr.* in М. Й.; *exp.* A. P.; Не мігши *add. ad lin. anteced.* A. P.
 (16) впізнати] пізнати *corr.* in A. P.
 (16) річі] речі *corr.* in A. P.
 (16) вона] *corr.* П.
 (17) Людина] *paragr.* A. P.
 (17-17а) Людина... інше] Людина є витвір природи, як і всі інші (істоти) *corr.* in A. P.
 (18) Але... світ?] Але звідки з'явилася вона? *corr.* in A. P.
 (18а) не вистачає] не вистачає *corr.* in П.
 (19) се] це *corr.* in П.
 (20) Чи] *paragr.* A. P.; ? *praem.* A. P.
 (20) існувала] існувала *corr.* in П.
 (20а) се] це *corr.* in П.
 (21) друге] й інше *corr.* in A. P.
 (21) можливі] *corr.* A. P.
 (23) Матерія] *transp. ad lin. anteced.* A. P.
 (23) вічна] *corr.* A. P.
 (23а) . Але] ; але *corr.* in A. P.
 (23а) спілкування] комбінування *corr.* in М. Й.; сполучення її і *corr.* in A. P.
 (23) перебутні] перехідні *corr.* in П.; невічні *corr.* in М. Й.; невічні] *passagères* Пр. ред. *marg.* М. Й.; невічні] *скороминучі corr.* in A. P.; *passagères* Пр. ред.] *exp.* A. P.
 (25) Можливо, що] *Мабуть corr.* in A. P.
 (25) твір] витвір *corr.* in A. P.
 (25а) що виник у] *in ras.* П.
 (25-26) природи... створіння] часу, створіння *corr.* in A. P.
 (26) властиве] нашій *add.* A. P.
 (27) на якій] де й *corr.* in A. P.
 (27) створіння та] створіння, та *corr.* in A. P.
 (27) люди] *corr.* П.
 (28) завдяки... клімату] через різниці підсоння *corr.* in A. P.

(11)L'homme est un tout organisé, (11a)composé de différentes matieres, (12)qui agit en raison de ses propriétés. /p. 17/ (13)La difficulté de connoître ce qui cause ses mouvements, ses idées, (14)lui a fait diviser son être en deux natures. (16)Il a inventé des mots, ne pouvant connoître les choses.

(17)L'homme est une production de la nature, (17a)comme tous les autres. (18)Mais d'où est-il venu? (18a)Nous manquons d'expérience (19)pour résoudre cette question.

(20)A-t-il été produit de toute éternité? (20a)N'est-ce qu'une production instantanée de la nature? (21)L'un & l'autre est également possible. (23)La matiere est éternelle; (23a)mais ses combinaisons & ses formes son passageres. (25)Il est probable que l'homme est une production faite dans le temps, (26)particuliere à notre globe, (27)sur lequel les autres productions, les hommes mêmes, (28)varient en raison de la différence des climats.

- 30 (29)Вона, без сумніву, народилася, як самець й самиця, (30)та й існуватиме (30a)доти, поки існуватимуть згоди-ни з нею всесвіту. (31)Коли б ці згоди-ни припинилися, (31a)людсь-кий рід дав би місце новим істотам, (32)здібним пого-дити свої якості з тими властивостями, (33)якими воло-дів би тоді наш світ.
- 35 (35)Казать про божність та про утворення людини, (35a)значить тільки виявити (36)своє незнання енергії природи,

- (30) існуватиме] існуватиме *corr. in* П.
 (30a) існуватимуть] існуватимуть *corr. in* П.
 (29-30a) Вона... всесвіту] Без сумніву, наро-дилася вона, – самець і самиця, – та й існуватиме доти, доки існуватиме пого-дження із нею земної кулі *corr. in* А. Р.
 (31-33) Коли... світ] Коли б ця погодженість припинилася, людський рід поступився б місцем перед новими істотами, здіб-ними пристосуватися до тих властиво-стей, що їх би мала тоді земна куля *corr. in* А. Р.
 (35) Казать] Говорити *corr. in* А. Р.
paragr. А. Р.;
 (35) про божність та про утворення] про бо-жественість та про сотворіння *corr. in* М. Й.; про сотворіння] сотворіння *corr. in* П.
 (35a) значить тільки виявити] – це заяви-ти *corr. in* А. Р.
 (36) енергії] енергії *corr. in* А. Р.

Аркуш 7

- (1)незнання того, як вона створила людей.
 (2)Людина не має ніяких підстав (2a)вважати себе створінням упривілейованим. (3)Вона під-владна тій самій змінності, (4)як і інші створіння. (5)Думка про її перевагу засну-валася лише (6)на переважній любові до себе, що людина плакає в собі.

— • —

розділ VII

(9)про думку, і про дух.

- 10 (10)Те, що зветься нашою душею, (10a)рухається вмісті з нами. (11)Рух – властивість матерії. (11a)Ця душа виявляється ще, як матеріальна (12)в неперемож-них перешкодах, (13)що їх зустрічає з боку других тіл.

- (1) створила] *ut vid.*; могла створити *corr. in* М. Й.
 (2) Людина] *paragr.* А. Р.
 (2) ніяких] *corr. in* П.
 (2a) вважати] уважати *corr. in* А. Р.
 (2a) створінням упривілейованим] за істоту упривілейовану в природі *corr. in* А. Р.
 (3) підвладна] підлягає *corr. in* А. Р.
 (3) змінності] змінливій долі *corr. in* А. Р.
 (4) створіння] витвори *corr. in* М. Й.
 (5) заснувалася] ґрунтується *corr. in* А. Р.
 (6) на] тій *add.* А. Р.
 (6) плакає в собі] в собі має *corr. in* А. Р.
 (10) Те] *paragr.* А. Р.
 (10a) вмісті] вкупі *corr. in* П.; вкупі] разом *corr. in* А. Р.
 (11) Рух – властивість] А рух є вла-стивість *corr. in* А. Р.
 (13) зустрічає] подибує *corr. in* А. Р.
 (13) других] інших *corr. in* А. Р.

(29)Il naquit, sans doute, /p. 18/ mâle & femelle, (30a)& existera tant que la coordination du globe avec lui subsistera. (31)Si elle venoit à cesser, (31a)l'espece humaine feroit place à des êtres nouveaux, (32)propres à se co-ordonner avec les qualités (33)qu'il auroit alors.

(35)Parler de Divinité & de création, c'est dire (36)qu'on ignore l'énergie de la nature, (1)qu'on ne sait pas comment elle a pu produire les hommes.

(2)L'homme n'a point de raisons (2a)pour se croire un être privilégié dans la nature. (3)Il est sujet aux mêmes vicissitudes (4)que ses autres productions. (5)L'idée de son excellence n'est fondée que (6)sur la prédilection qu'il a pour lui. /p. 19/

CHAPITRE VII.

(9)De l'Ame, & de sa Spiritualité.

(10)Ce qu'on appelle notre ame, (10a)se meut avec nous. (11)Or, le mouvement est une propriété de la matiere. (11a)Cette ame se montre encore matérielle, (12)dans les obstacles invincibles (13)qu'elle éprouve de la part des corps.

- 15 (14)Вона може рухати мою рукою, (14a)коли ніщо не перешкоджає їй. (15)Але вона не зробить цього, (15a)коли моя рука обтяжена великою вагою.
(17)Таким чином маса матерії знищує імпульс,
(18)зробленого духовною причиною. (18a)Як що духовна причина не мала б ніякої подоби до ма-
20 терії, (20)вона не повинна була б стріти опору з боку матерії. (21)Рух припускає довготність,
(22)щільність рухливої матерії.
(23)Поскільки якій-небудь приводу приписуємо акцію, (24)постільки треба її розглядати
25 як матеріальну.
(26)Коли моє тіло йде вперед, (26a)моя душа в жад-нім разі не залишається позаду. (27)Отже вона володіє якостями, (28)спільними з моїм тілом (29)і прикметами матерії.
30 (30)Вона – частина тіла. (30a)Вона переносить усі революції тіла. (31)Проходить стан дитинства, кволости, (32)поділює з тілом його радощі та страждання, (33)виявляє ознаки зацепіння, (34)старечої хирности та смерти.

Аркуш 8

- (1)Душа – ніщо інше, як те ж саме тіло,
(2)яке ми тільки розглядаємо з боку де-яких його функцій.
(3)Чим би могло бути таке єство, (3a)що не виявляє з себе нічого, (4)про що можна було
5 б узнати через наші почуття? –
(6)Тільки єством, яке, – не будучи зовсім матерією, – (7)впливає на неї? Як би могло тіло (8)містити в собі і утримувати в собі таке хвилинне
10 єство, (10)що вихоплюється від всіх наших чуттів?

- (14) Вона] Коли *praet.* А. Р.; Вона *corr.* in А. Р.
(14a-15) їй. Але] їй, але *corr.* in А. Р.
(15) цього] цього *corr.* in П.; більше *add.* П. Р.
(15a) обтяжена] занадто *add.* А. Р.
(17-18) імпульс, зробленого] імпульс, зроблений *corr.* in М. Й.; імпульс, даного *corr.* in А. Р.
(18) духовною причиною *inv.* А. Р.; причиною] *corr.* А. Р.
(18-18a) причиною. Як що духовна причина] причиною: коли вона *corr.* in А. Р.; причиною, що, *corr.* in А. Р.
(18a) мала б] *ut vid.*; маючи *corr.* in А. Р.
(18) ніякої] *in ras.* П.
(20) вона] *exp.* А. Р.
(20) стріти опору] наразитися на опір *corr.* in А. Р.
(21) Рух] *paragr.* А. Р.
(23) якій-небудь] *in ras.* П.; якій-будь *corr.* in П.
(23) приводу] причини *corr.* in П.
(23) акцію] наслідки *corr.* in М. Й.
(33-34) виявляє... смерти] на ній позначаються залякність, стареча хирність та смерть *corr.* in М. Й.

- (1) Душа] *paragr.* М. Й.
(2) розглядаємо] розглядаємо *corr.* in П.
(3) таке єство] така субстанція *corr.* in М. Й.
(3a) що] *in ras.* П.
(3a) з себе] *in ras.* П.
(4) узнати] дізнатись *corr.* in М. Й.
(6) Тільки єством] Єством *corr.* in П.
(6) яке] *in ras.* П.
(8) утримувати] задержувати *corr.* in М. Й.
(8) хвилинне] плинне *corr.* in М. Й.
(10) всіх] усіх *corr.* in П.
(10) чуттів] змислів *corr.* in М. Й.

(14)Si elle fait mouvoir mon bras, (14a)quand rien ne s'y oppose, (15)elle ne le fera plus, (15a)si on le charge d'un trop, grand poids. (17)Voilà donc une masse de matiere qui anéantit l'impulsion (18)donnée par une cause spirituelle, (18a)qui, n'ayant point d'analogie avec la matiere, (20)devroit ne pas trouver de difficulté de la part de la matiere. /p.20/

(21)Le mouvement suppose de l'étendue, de la (22)solidité dans la substance qui se meut; (23)ainsi dès qu'on attribue de l'action à une cause, (24)il faut la regarder comme matérielle.

(26)Lorsque mon corps se meut en avant, (26a)mon ame ne reste point en-arriere. (27)Elle a donc une qualité (28)commune avec mon corps, (29)& propre à la matiere. (30)Elle fait partie du corps, (30a)en éprouve toutes les révolutions. (31)Elle passe par l'état d'enfance, de foiblesse, (32)partage ses plaisirs, ses peines, (33)donne des signes d'engourdissement, (34)de décrépitude & de mort.

(1)L'ame n'est que le corps lui-même, (2)envisagé relativement à quelques-unes de ses fonctions.

(3)Qu'est-ce qu'une substance (3a)qui n'est rien (4)de ce que nos sens nous mettent à portée /p.21/ de connoître? (6)un être qui, n'étant point matiere, (7)agit sur la matiere? Comment le corps peut-il (8)renfermer, contraindre un être fugitif (10)qui échappe à tous les sens?

122

[illegible]

Важливо це керуватися до того, що відхиляється від загальних правил, - це посилається на заставу стародавності.

(~~Православный~~^{православный} ~~материю~~^{материю})
 (Православия в доктрине, "Экзистенциальное на-
 всеобщее"; Убоица ~~или православно~~^{или православно} + материя. & i рух.
 Православия - русь)

Розгик II.

не ст.

Прорухі та його похоронні.

[Тилски брѣх устало е - вѣтрѣским
 мѣри каушим орѣшани и ути, що е в нас,
 та по-за нами. [Полѣна е у нас, що вѣдѣ
 имѣ до руху з роуе-де-акі змѣни в мѣстѣ.
Вѣдѣ е змѣно змѣн, оуко мѣсто тѣмъ
 а змѣни чероз рух. Вѣдѣ е вѣдѣ на нас вѣдѣ
 а. в.

[illegible]

Дух ти є завжди ^{корисним} ~~некорисним~~ ^{OK} ~~наслідком~~ "Кто"
суть. Корінь істини має власні закони вих.

Все у всесвітості & рух. Суть природи - життя.

Віттори Нарожденова, Зростають потім Замислюються
і презирь. — Камінь, Замізо, ^{підно} — все діє.

Рамінь, простираючись зверху, впливає на неї, ^{вплив} через рух до нашого краю доходять «манячі райони» ^{вплив} інших тіл.

[illegible]

rozgih III.

Протоматерию на иі руски.

Південь рух родів Землі, фобам, вірніми матері.
Південь зважи Риси вс що існує, - починається,
Земляється Зростає на Землі.

[Мовляки рухаві відбуваються переміщення, зміна
постійне обертання молекул матерії. Ці
молекули розпадаються, розкладаються, з'яв-
ляються нові істоти. Одні тіло
живуть ~~тільки~~^{тільки}, через якийсь час ~~залишається~~^{залишається}
має елементів отримує ~~кращий~~^{найд}
розширені в ній елементи.)

Тригуба своїми сполученнями творить
сонця. Рух розсіє ~~морю~~ ^{морі} ~~команду~~
оті ^{морі} ~~дослід~~ ^{морі} ~~вік~~ спорудив ^{морі} ~~оці~~ ^{морі} ~~мудрі~~
мудрі ^{морі} ~~мудрі~~ ^{морі} ~~мудрі~~ ^{морі} ~~мудрі~~
за ^{морі} ~~мудрі~~ ^{морі} ~~мудрі~~ ^{морі} ~~мудрі~~
за ^{морі} ~~мудрі~~ ^{морі} ~~мудрі~~ ^{морі} ~~мудрі~~

розр. IV.

4.

Захоту руху — спинами білих історіям. ^{но} Гирів-
цанне і Сигурд ^{хв} ~~Сигурд і Космичини.~~

Про Силу інерції. Про Консерватив.

[illegible]

Наоми пошта всіх рухів тієї це - утримання
даного стану, - ^{підтримка} правдивості Божого, що
спирає ^{на} Божество ^{людей} Божого, що ^{може} ^{владати} ^{всесвіт}.

рухів, а також іх ^{конкретно} ~~вплив~~ ^{вплив} єдині.

[illegible]

Кофтинівців утримують в певних умовах, у згоді зі своїми власними принципами кетюморе дівчу іннакше неді він діє. Копетність 5-це

[illegible]

provid $\bar{y}$

нова сгр.
 Мро Лад і Водард Мро Водард.
 синеріанізм

Діяючи законодавчих актів в освіті народило
у нас певний розумий момент в правді. Це слово
означає ^{чи} це, що відноситься до нас самих.
D. effects. — р.д.

[illegible]

*) Прекнути квалитет емисије и де овегајон д'еле афакте. Писмо ред.
**) Укључити 12.000 укупно јединица и 12.000 јединица парца „Асхмунг“
„Асхмунг“ 12.000 јединица и 12.000 јединица парца „Асхмунг“ Писмо ред.

127

[illegible]

1003912 $\overline{V11}$

про душу, і про дух.

[illegible]

Питання чимом маса матерії зникає існуючи
залишаючи ^{ти даюче} духовного принципові існування ~~що~~
~~принципи~~ не мають жодякої подоби до ма-
терії, ~~але~~ не повинна була б ~~нараховувати на отримання~~
З боку матерії. Дух прагне до двох цілей,
впливів духовної матерії.
Тому що вихід - ~~будь~~ ^{принцип} принципів
~~чужої~~, постільки треба її розвідати
в матеріальну.

Вона має 7-го зрост вперед, має думати вказу-
вати раз на Захисного позад. Потім вона
входить вкартинку, сподівання з матір'ю
тілом і прихисає матір'ю".

Вина - мідна їжа. Вони перенесли її
редової їжі. Проходять через стан ди-
тині, Кімоу, надійшов з їжею його
вадою, та стражданням, ^{але не позначалося} ~~сталося~~ ^{на} ~~сталося~~
^{кількістю} ~~сталося~~, старого хурі, та створі.

no 39. VIII

[illegible]

*) perception. sup. red. **) imagination sup. red.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Архівні документи

ДВОУ. (1925). Гельвецій. «Правдиве розуміння системи природи». Стаття. Рукопис статті на українській мові. Державне видавниче об'єднання України (Ф. 177, Оп. 1, спр. 1197). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.

Друковані видання

- Іващенко, І. (2024). Сила і безсилля третьої «Критики» Канта: Міркування про український переклад. *Sententiae*, 43(2), 72-86. <https://doi.org/10.31649/sent43.02.072>
- Йосипенко, С. (2012). Ідеї філософської культури та історії філософської культури у творчості В.С. Горського. In О. Киричок et al. (Ред.), *Філософські ідеї в культурі Київської Русі: Збірник наукових праць* (Вип. 5, сс. 8-22). Полтава: АСМІ.
- Кашуба, М., Бартусяк, П., Олінкевич, В., & Смолінська, О. (2017). «Філософія – це квітка, яка розцвітає на тлі епохи» (Розмова з Павлом Бартусяком, Володимиром Олінкевичем і Олесею Смолінською). *Sententiae*, 36(2), 154-170. <https://doi.org/10.22240/sent36.02.154>
- Симчич, М. (2012). Перекладачі-першопрохідці: Києво-Могилянські філософські курси в перекладах 1960-70-х років. *Sententiae*, 27(2), 146-162. <https://doi.org/10.22240/sent27.02.146>
- Симчич, М. (2021). І. Теофан Прокопович, Філософський курс (фрагменти). In Я. М. Стратій (Ред.), *Філософська думка України XI-XVIII ст.: від патристики до схоластики* (сс. 486-510). Київ: Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України.
- Стріха, М. (2020). *Український переклад і перекладачі: між літературою і націєтворенням*. Київ: Дух і Літера.
- Терлецький, В. (2021). Дослідження німецької класичної філософії в Інституті філософії. *Філософська думка*, (4), 38-54. <https://doi.org/10.15407/fd2021.04.038>
- Федяй, М. (2023). Переклади і тлумачення філософського курсу Стефана Калиновського: радянська традиція та її пережитки. *Sententiae*, 42(2), 23-46. <https://doi.org/10.31649/sent42.02.023>
- Швець, Р. (2025). Робота над філософськими перекладами в Україні 1920-х: випадок «Істинного сенсу системи природи». *Sententiae*, 44(3), 159-175. <https://doi.org/10.31649/sent44.03.159>
- Fedai, M. (2024). W poszukiwaniu oryginalnego tekstu: krytyczna edycja dzieła 'Philosophia moralis seu Ethica' Michaela Kozaczynskiego z 1740 r. In S. Huber (Ed.), *T. Prokopowicz, Ethica sive scientia morum; M. Kozaczynski, Philosophia moralis seu Ethica* (pp. 115-143). Warszawa: Sub lupa.
- Heggarty, P. et al. (2023). Language trees with sampled ancestors support a hybrid model for the origin of Indo-European languages. *Science*, 381(6656), Article eabg0818. <https://doi.org/10.1126/science.abg0818>
- Helvétius, C.-A. (1774). *Le vrai sens du système de la nature, ouvrage posthume de M. Helvetius*. Londres: [s. n.].
- Norling, M. (2025, April 16). *The Indo-European language puzzle can be solved*. Center for the Human Past. <https://centerforthehumanpast.se/index.php/2025/04/16/the-indo-european-language-puzzle-can-be-solved/>

Одержано 16.01.2026

REFERENCE

Archive documents

- SPUU. (1925). Helvetius. «The True Understanding of the System of Nature.» Article. Manuscript of the article in Ukrainian. State Publishing Union of Ukraine (Fond 177, Op. 1, 1197). Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv.

Printed editions

- Fediai, M. (2023). Translations and interpretations of the philosophical course by Stephan Kalynovskyi: Soviet tradition and its remnants. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 42(2), 23-46. <https://doi.org/10.31649/sent42.02.023>
- Fediai, M. (2024). W poszukiwaniu oryginalnego tekstu: krytyczna edycja dzieła 'Philosophia moralis seu Ethica' Michaela Kozaczynskiego z 1740 r. In S. Huber (Ed.), *T. Prokopowicz, Ethica sive scientia morum; M. Kozaczynski, Philosophia moralis seu Ethica* (pp. 115-143). Warszawa: Sub lupa.
- Heggarty, P. et al. (2023). Language trees with sampled ancestors support a hybrid model for the origin of Indo-European languages. *Science*, 381(6656), Article eabg0818. <https://doi.org/10.1126/science.abg0818>
- Helvétius, C.-A. (1774). *Le vrai sens du système de la nature, ouvrage posthume de M. Helvetius*. Londres: [s. n.].
- Ivashchenko, I. (2024). Power and Powerlessness of Kant's Third Critique: Reflections on Ukrainian Translation. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 43(2), 72-86. <https://doi.org/10.31649/sent43.02.072>
- Kashuba, M., Bartusiak, P., Olinkevych, V., & Smolinska, O. (2017). Philosophy is a flower blooming against a background of epoch (Conversation with Pavlo Bartusiak, Volodymyr Olinkevych and Olesia Smolinska). [In Ukrainian]. *Sententiae*, 36(2), 154-170. <https://doi.org/10.22240/sent36.02.154>
- Norling, M. (2025, April 16). *The Indo-European language puzzle can be solved*. Center for the Human Past. <https://centerforthehumanpast.se/index.php/2025/04/16/the-indo-european-language-puzzle-can-be-solved/>
- Shvets, R. (2025). Work on Philosophical Translations in 1920's Ukraine: The Case of «Le vrai sens du système de la nature». [In Ukrainian]. *Sententiae*, 44(3), 159-175. <https://doi.org/10.31649/sent44.03.159>
- Strikha, M. (2020). *Ukrainian Translation and Translators: Between Literature and Nation-Building*. [In Ukrainian]. Kyiv: Duh i Litera.
- Symchych, M. (2012). Translators-explorers: Translations of Kyiv Mohyla philosophical courses in 1960s-1970s. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 27(2), 146-162. <https://doi.org/10.22240/sent27.02.146>
- Symchych, M. (2021). I. Teofan Prokopovich, Philosophical course (fragments). In Ya. M. Stratii (Ed.), *Philosophical Thought of Ukraine of the XI-XVIII Centuries: From Patristics to Scholasticism* (pp. 486-510). Kyiv: H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Terletsky, V. (2021). Research of German Classical Philosophy at the Institute of Philosophy. [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, (4), 38-54. <https://doi.org/10.15407/fd2021.04.038>
- Yosypenko, S. (2012). Ideas of philosophical culture and the history of philosophical culture in the work of V. S. Gorsky. In O. Kyrychok et al. (Eds.), *Philosophical ideas in the culture of Kyivan Rus: Collection of scientific works* (Vol. 5, pp. 8-22). [In Ukrainian]. Poltava: ASMI.

Received 16.01.2026

Oleg Khoma, Ryenat Shvets

Philosophical Translation as a Manifestation of Philosophical Culture

This article describes the theoretical principles of analyzing translations as manifestations of philosophical culture. Through textual analysis, the authors apply these principles to the 1920s manuscript of the Ukrainian translation of the work attributed to Helvetius, "The True Meaning of the System of Nature" (1774). The analysis reveals the key features of the philosophical culture embodied in this translation: the translator and editors' lack of formal philosophical training alongside their strong education in the humanities; their predominant orientation towards literary translation standards; and relatively high editorial rigor combined with a lack of opportunities for its implementation. Finally, the study proves that these features were also inherent in the Ukrainian culture of philosophical translation at the turn of the 1970s, marked by lower standards compared to the 1920s.

Олег, Хома, Ренат Швець

Філософський переклад як прояв філософської культури

У статті описано теоретичні принципи аналізу перекладів як проявів філософської культури. За допомогою текстологічного аналізу автори застосовують ці принципи до рукопису створеного в 1920-х роках українського перекладу приписуваного Гельвецієві твору «Справжній сенс системи природи» (1774). Аналіз розкриває ключові риси філософської культури, втіленої в цьому перекладі: відсутність у перекладача та редакторів формальної філософської підготовки поряд з їхньою досить високою загальною гуманітарною освітою; їх переважну орієнтацію на стандарти літературного перекладу; високу редакційну ретельність у поєднанні з браком можливостей для реалізації її вимог. Дослідження доводить, що ці риси були притаманні також українській культурі філософського перекладу на рубежі 1970-х років, що мала загалом нижчі стандарти порівняно з 1920-ми роками.

Oleg Khoma, *Doctor of sciences in philosophy, Professor, Head of the Department of Philosophy and Humanities at Vinnytsia National Technical University (Ukraine).*

Олег Хома, д. філос. н., завідувач кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету.

e-mail: quid2anim@gmail.com

Ryenat Shvets, *master student at the Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv.*

Ренат Швець, магістрант філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

e-mail: 444renat@gmail.com
